

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Borger i voldenes København

Jan Møller

Sesam

Denne bog handler om en gammel by - København - med dens gader, stræder, tranlamper, toppede brosten og volde, om det liv, der foregår, om mennesker på godt og ondt, i hverdag og fest, i sorg og glæde.

En by med liv og skæbner i. En periode af byens pulserende liv. En hverdagshistorie, der dybest set handler om mennesker og de rammer, hvorunder de mere eller mindre frivilligt lever, alt efter hvad skæbnen har forundt dem.

Jan Møller

Borger i voldenes København

*på Frederik den Sjettes og
Christian den Ottendes tid*

SESAM

»Borger i voldenes København«
er revideret og forøget udgave af
forfatterens tidligere bog:
»Borger i det gamle København 1«.

1. udgave, 1. oplag, 1978

© Forlaget SESAM, 1978

Trykt i Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder, 1978

Layout: Bent og Walther Hjorth aps

Forlagsredaktion: Georg Vejen og Per Kølle

ISBN 87-7324-413-9

Forsidebillede:

Udsigt gennem Gammel Mønt
mod Kristen Bernikows Stræde.

Tegnet af maleren Carl Neumann ca. 1850.

Illustrationer er bl.a. stillet til
rådighed af Københavns Bymuseum
og Bakkehusmuseet.

Indholdsfortegnelse

- De gode, gamle dage 5
- Inden for voldene 7
- København, set fra oven 13
- Hus og hjem 30
- Fra morgen til aften 37
- Kalvekrøs og krinoline 41
- Det rene, friske drikkevand 45
- Den snavsede stad 48
- Byens render 52
- De toppede brosten 55
- Tranlamper og
magistratmåneskin 57
- Da der var køer i København 59
- Den viise Magistrat 62
- Hej, vægter! Klokken er
slagen ni! 65
- Ildløs 71
- Sot og sygdom 75
- Far i mag! 81
- Med ferle og ris 86
- Hvad der stod i avisen 90
- Staden som garnisonsby 95
- Familie og venner samles 101
- Fatter går i klubben 104
- Teatret 107
- København i Guldalderen 112
- »Må jeg få en halv okse!« 118
- Spækhøker, hørkræmmer og
kukkenbager 121
- Hvad kostede det? 125
- Aftenture og søndagsudflugter 129
- Ud til Dyrehaven 136
- Nogle årstal i Københavns
historie 141
- Register 142
- Litteraturfortegnelse 144

Et af de bedst kendte billeder fra voldenes København er nok denne udsigt fra Rundetårn. Det er en akvarel, malet i 1836 af H. G. F. Holm. Til

venstre ses Frue Kirke og Universitetet, i midten Sankt Petri Kirke og til højre Nørrevold. I baggrunden Frederiksberg Slot.

De gode gamle dage

Når den ældre generation taler om *de gode gamle dage*, er det ikke noget bestemt tidsrum, der omtales. Siden tidernes begyndelse, og så længe der er mennesker på jorden, vil ungdomstiden for de ældre altid stå som *de gode gamle dage*.

Nutidens unge vil høre *deres* forældre fortælle om *de gode gamle dage* før den frygteligste af alle krige: Den anden Verdenskrig. De, der dengang var ældre, mindedes de fredelige dage før Den første Verdenskrig. For hver generation, vi går tilbage, vil nøjagtig det samme forekomme: De ældre mindes *de gode gamle dage!*

Lad os da standse op et sted - i første halvdel af 1800-tallet - og se, hvordan livet formede sig i rigets hovedstad i Frederik VI's og Christian VIII's tid.

Denne periode er fremfor mange andre tidsrum i historien blevet betegnet som *de gode gamle dage*, da alle var glade og tilfredse, da København var præget af smukke offentli-

ge bygninger og hyggelige borgerhuse, da byen lå omkranset af sine grønne volde tæt ved det friske Øresund. Ja, vist var det en yndig tid, men bag idyllen lurede sundhedsfarlige boligforhold, ufri politiske tilstande og dybtgående sociale skel.

Heldigvis er den menneskelige natur indrettet således, at det gode huskes, og det mindre gode fortoner sig. Således er det også gået vurderingen af livet i København for omkring 150 år siden.

På Frederik VI's tid var København ligesom det øvrige land svækket efter nederlaget i krigen mod England, som kulminerede i 1807 med bombardementet af byen. En stor del af befolkningen var forarmet efter statsbankerotten i 1813, og riget var formindsket efter tabet af Norge i 1814. Den glimrende handelsperiode var forbi, og en række storkøbmænd var gået fallit.

Livremmen var spændt hårdt ind; alle måtte spare. Storhandelen gik i stå - søgte uden om København, der mere fremtrådte som en beskeden provinsby end som rigets hovedstad. Men livet gik videre, og befolkningen tilpassede sig de beskedne livsvilkår.

Lad os da betragte livet som borger i det gamle København på godt og

ondt - og sammenligne det med tilværelsen i nutiden.

Når man taler om det gamle Kongens København, er det Frederik den Sjettes tid, der menes. Her ses landsfaderen i fuld uniform med dronning Marie under armen og de to døtre ved siderne. Til venstre prinsesse Vilhelmine, til højre prinsesse Caroline. I baggrunden Frederiksberg Slot. Stik efter akvarel af Johannes Senn fra 1813.

Inden for voldene

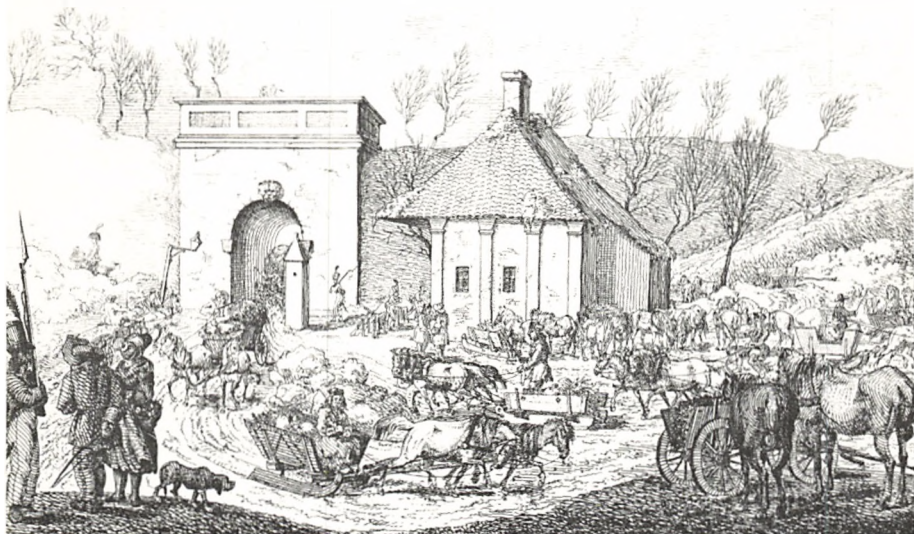
Da København var en fæstning

For at kunne sætte sig ind i, hvordan livet formede sig i København kort før midten af forrige århundrede, må man gøre sig klart, at byen var en fæstning.

Hele vejen rundt om byen lå en vold, som skrånede ned i en bred voldgrav. Al adgang til og fra byen måtte derfor ske gennem en af de fire snævre porte: Østerport, Nørreport, Vesterport og Amagerport. Det med-

førte, at hovedstaden nok var beskyttet mod angreb udefra, men samtidig afskåret fra omverdenen.

Halmtorvet en vintermorgen omkring 1810. Omegnens bønder ankommer gennem Vesterport med forsyninger til byen på deres kaner og vogne. Foran porten ses vagtbygningen. Efter tegning af F. A. O. de la Belle.

Kort over København 1795. Man ser staden som fæstning, skærmet af sine volde og grave. Kortet er fra G. L. Lahdes beskrivelse af »Branden i Kiøbenhavn 1795«. De brandhærgede kvarterer er markeret med en mørkere tone.

En by i udvikling må vokse. Indbyggerantallet vil stige og sammen

med erhvervslivets vækst kræve stadig mere plads. Men Københavns areal var fastlagt af Christian den Fjerdes fæstningsanlæg. Han havde dog været forudseende nok til at regne med en rimelig udvikling, for den nye voldlinie blev lagt uden om tilkøbte arealer nord for byen, fra det nuværende Gothersgade til Kastellet. Herved blev den gamle stads område fordoblet.

Gennem næsten to århundreder gav den ny bygrænse tilstrækkelig plads for byens udvikling, samtidig med at København kunne opretholdes som fæstning. Det medførte imidlertid, at byen ikke kunne brede sig uden for voldene. De militære myndigheder forlangte, at man opretholdt et bredt, ubebygget bælte omkring byens volde, hvis det skulle være muligt at forsvare byen i krigstilfælde.

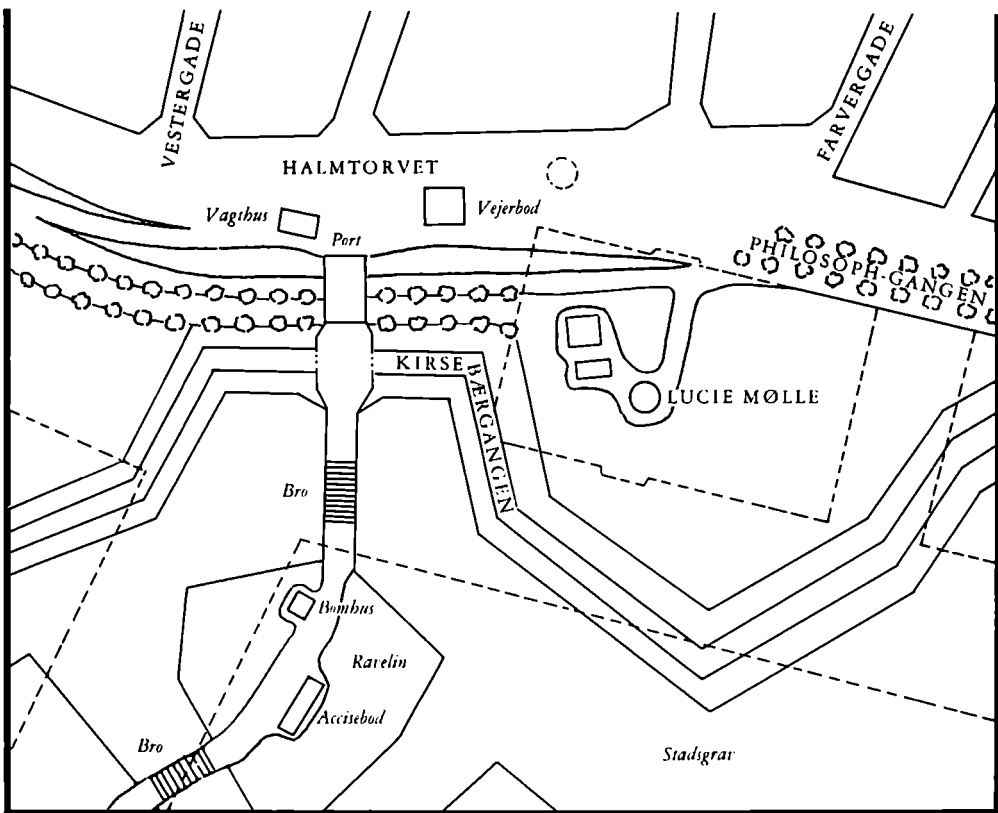
Kunne man ikke holde ud at bo inden for voldene, måtte man derfor flytte helt ud på »Broerne«; de landsbyprægede områder med småhuse, værksteder og gartnerier, der fandtes uden for »Søerne« - Sct. Jørgens sø, Peblingsø og Sortedamssø - som udgjorde byens ydre forsvarslinie, og som dannede grænse for det område, hvor der ikke måtte bygges. Efter beliggenheden kaldtes disse steder Vesterbro, Nørrebro og Østerbro, og mindede slet ikke om de tæt bebyggede og fuldstændig indkapslede boligkvarterer, der i vore dage bærer disse navne. Skulle man for eksempel »ligge på landet« i sommertiden, var Østerbro et meget søgt sted, fordi der var fuldstændig landligt med muligheder for dejlige ture til stranden ved Øresund, samtidig med at det lå tæt ved byen.

Trods alt blev der opført bygninger inden for »demarkationslinien«, som man kaldte grænsen for det område, militæret forlangte ubebygget. Men det var kun træhuse, der måtte opføres. Ejerne skulle nemlig selv lade huset afbrænde eller jævne med jorden på anden måde, hvis det blev forlangt i tilfælde af krig eller en truende situation, der krævede militært beredskab.

Allerede før midten af 1800-tallet begyndte overbefolkningen at blive generende. Staden rummede efterhånden henved 120.000 indbyggere, og det var mange mennesker at stuve sammen inden for voldene. De var i bogstaveligste forstand låst inde - i hvert fald om natten. På slaget 12 midnat blev de tunge porte rullet i lås og nøglerne bragt til kongen på Amalienborg Slot. Først om morgenen klokken 7 - om sommeren dog 3 timer tidligere - blev portene atter åbnet.

Natteravne, der vendte hjem til byen efter midnat, havde kun én chance for at komme inden for voldene, idet Nørreport kunne passeres i lukketiden mod en afgift på 2 skilling*) til portvagten. Beløbet var ikke stort, men dog en kilde til så stor

*) Se afsnittet »Hvad kostede det«, side 125.

Kortet viser Vesterports omgivelser kort før midten af 1800-tallet - det samme område, hvor Rådhuspladsen ligger i vore dage. Nederst i venstre hjørne fører Vesterbros Allé - nuværende Vesterbrogade - over øen i Stadsgraven, gennem Vesterport ind på Halmtorvet. Midt i kortet ses Rådhusets placering i nutiden, omtrent hvor Lucie Mølle lå dengang. De nuværende brede færdselsårer, Vesterbrogade og H. C. Andersens Boulevard, ses også indtegnet på kortet med punkterede linier.

ærgrelse, at mange borgere foretrak at bryde tidligt op fra et aftenselskab uden for voldene for at slippe ind før midnat og således spare afgiften.

Byens mange indbyggere skulle have mad hver dag. På torvedagene, onsdag og lørdag, kom derfor hundredvis af vogne fra nær og fjern til byens torve.

De første vogne, der om morgenen blev lukket ind gennem portene, havde allerede ventet i flere timer. De senest ankomne slap ikke ind, før den kilometerlange kø var afviklet i

løbet af formiddagen. Det var dog ikke blot portenes snæverhed, der bar skylden for den langsomme fremrykning. Den måtte i lige så høj grad tilskrives afregningen af datidens moms, »konsumtionsafgiften« eller »accisen«.

Inden man kom ind i staden, skulle man nemlig betale en afgift af de konsumvarer, der blev indført. Det gjaldt for eksempel smør, mælk, kød,

mel og halm. For at undgå smuglerier skulle hver vogn undersøges for sit eventuelle indhold af afgiftspligtige

En accise-undersøgelse. I forgrunden er en tolder ved at undersøge, om en pige har skjult afgiftspligtige varer. I baggrunden ses en posekigger i funktion. Efter tegning af K. Gamborg.

varer. En toldbetjent, der med en lang metalpind undersøgte læsset, kaldte man en »posekigger«; et udtryk, vi af og til bruger også i vore dage. Yderligere skulle der udfærdiges en kvittering for, at afgiften var betalt.

Når konsumtionsskriveren omsider havde udfærdiget kvitteringen med snørklede sving, drysset sand på papiret og udleveret det, skulle man tro, at *nu* var der fri bane!

Men straks efter optrådte den næste forhindring. Man var nu nået til broen umiddelbart uden for porten. Her skulle man betale en afgift for at passere - de såkaldte »bropenge« - som blev opkrævet af »bromanden«, der løftede bommen i vejret for vognen, når der var betalt. Formålet med denne afgift var at betale for slidet på broplankerne, som skulle vedligeholdes.

At byen var en fæstning skabte ærgrelse og irritation på grund af den besværlige forbindelse med omverdenen. Det samlede sig efterhånden i et had til de snævre porte og spærende volde. Det er forståeligt, at man, dengang portene - og senere voldene - omsider faldt i årene efter 1850, lod næsten alt rydde væk uden at tænke på at give eftertiden et indtryk af den skønhed, der var ved de

grønne volde og de smukke portbygninger.

*»Det er i Dag et deiligt Vær,
Vinden vifter i Voldens Træer,
Der er ei en Sky paa Himlen at see,
I Vinduet mine Blomster lee ...«*

Med disse linjer indledes handlingen i Oehlschläger's »Sanct Hansaften-Spil«. Byen var jo ikke hegnet af en barsk mur, men af en græsklædt vold med rækker af høje træer øverst oppe.

Endnu i vore dage er der levnet rester af voldenes udenværker i Østre Anlæg, Botanisk Have, Ørstedsparken og Tivoli. I Christianshavns stadig eksisterende voldanlæg er bevaret lidt af stemningen fra gamle dage. Den fri udsigt over omegnen er imidlertid forsvundet.

København, set fra oven

Hvor stor var København i gamle dage?

Ser vi på et nutidigt kort over København, er byen tæt bebygget i mange kilometers afstand fra centrum; så langt ud, at omegnskommunerne ligesom er ved at vokse sammen med storbyen ved tæt bebyggede villakvarterer.

På kortet side 24-27 ses København, endnu som fæstning, skærmet bag sine volde, fra Kastellet mod nord; syd om Christianshavn indtil ringen sluttes ved Nyholm.

Umiddelbart uden for voldene ses tydeligt det ubebyggede område; derefter søernes kendte omrids og endelig den spredte bebyggelse »Broerne« langs udfaldsvejen fra Østerport, Nørreport og Vesterport.

Militærets krav om stærk befæstning af byen var slækket en lille smule. Blandt andet havde »Kjøbenhavns Sommer Tivoli« i 1843 fået tilladelse til at indrette en forlystelsespark på området uden for Vesterport. Der var endda truffet den ordning, at Vesterport holdt særligt længe åbent om aftenen i sommertiden,

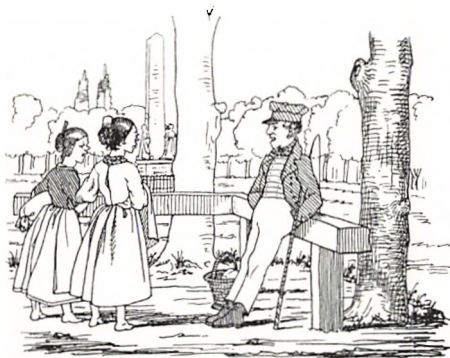
for at Tivolis gæster kunne nå at komme hjem uden at skulle bryde for tidligt op.

Tivoli blev anlagt langs bredden af den gamle voldgrav. Tivolisøen, som vi kender den i dag, er en rest heraf. På kortet ses en lille ø ude i graven; Tivoliøen blev den kaldt og var naturligvis et romantisk sted. I nutiden er den landfast med den øvrige del af parken.

Adgangen til København foregik gennem en af stadens fire porte, *Vesterport* blev fra gammel tid betragtet som hovedadgangen til byen. Hertil ankom rejsende både fra det øvrige land og fra fremmede lande.

Fra Vesterbro med den spredte bebyggelse, der kun dannede sammenhængende husrækker ud til gaden, kom man til en opkørselsallé med dobbelte rækker af træer på hver side. Den tanke, at skabe en festlig og fornem indgang til byen, var også bragt til udførelse uden for Nørre- og Østerport; på den nuværende Dag Hammarskjölds Allé står endda sta-

I gamle dage stod Frihedsstøtten i helt landlige omgivelser. Det ser man på Fritz Jürgensens tegning af en dreng fra landet, som bliver drillet af to københavnerpiger.

dig mange af de gamle træer fra den oprindelige allé. Men tilbage til »Vesterbroes Allé«, hvor Frihedsstøtten dengang bedre kom til sin ret, idet den oprindelig stod på en lille »plads«, hvor træækkerne dannede en bue.

På den sidste åbne strækning nåede man den første bro. Den førte ud til en ø i voldgraven, hvor den tidligere omtalte »toldbehandling« foregik. Fra denne ø gik en anden bro videre over resten af graven til pladsen foran porten. Herfra var der gennem gitterlåger adgang til en sti, der førte langs voldenes ydersider, den såkaldte »Kirsebærgang«.

Gennem portens mørke hvælving nåede man ud på en langstrakt, åben plads, *Halmtorvet*. Det første møde med rigets hovedstad var ikke særligt betagende. En række ganske almindelige, hyggelige borgerhuse lå på det sted, hvor man i vore dage ser de store bladhuse samt Absalons Gård og Palace Hotel. Efter voldenes fald valgte man at opføre byens nuværende rådhus på dette sted, og det gamle Halmtorv blev forvandlet til hovedstadens centrale plads, *Rådhuspladsen*.

Umiddelbart inden for porten stod et lille vagthus og et sprøjtehus. Halmtorvet, der havde navn efter den vare, der fortrinsvis forhandlede her, gik ved den sydøstlige ende over i en af byens søgte promenader, »Filosofgangen«, som var kantet af skyggefulde træer.

Denne promenade førte ned mod havnen og Langebro, og undervejs kunne man se en stubmølle, højt knejsende på den første af bastionerne syd for Vesterport, »Gyldenløves Bastion«. Møllen hed »Lucie Mølle«, men blev i daglig tale blot kaldt »Lusse Mølle«.

Efter at have passeret endnu en bastion, »Holcks Bastion«, kom man til *Langebro*, der dengang kun var en smal træbro for gående eller ridende.

Hvor i dag Sydhavnens livlige trafik og de mange fabrikker og virksomheder findes, så man dengang udover et uberørt naturområde, *Kallebod Strand*, hvor fuglene var de eneste levende væsener, man kunne få øje på. Ved Langebro fandtes en badeanstalt, hvorfra man kunne tage en svømmetur ud i det friske, klare vand. På dette sted lå også »Drone-

Badehusene ved Rysenstens Badeanstalt syd for Langebro. I baggrunden ses tårnene til Sct. Petri og Vor Frue Kirke. I gamle dage var badevandet godt på dette sted. Træsnit ca. 1840.

huset«, en lille bygning, hvortil druknede blev indbragt til identifikation.

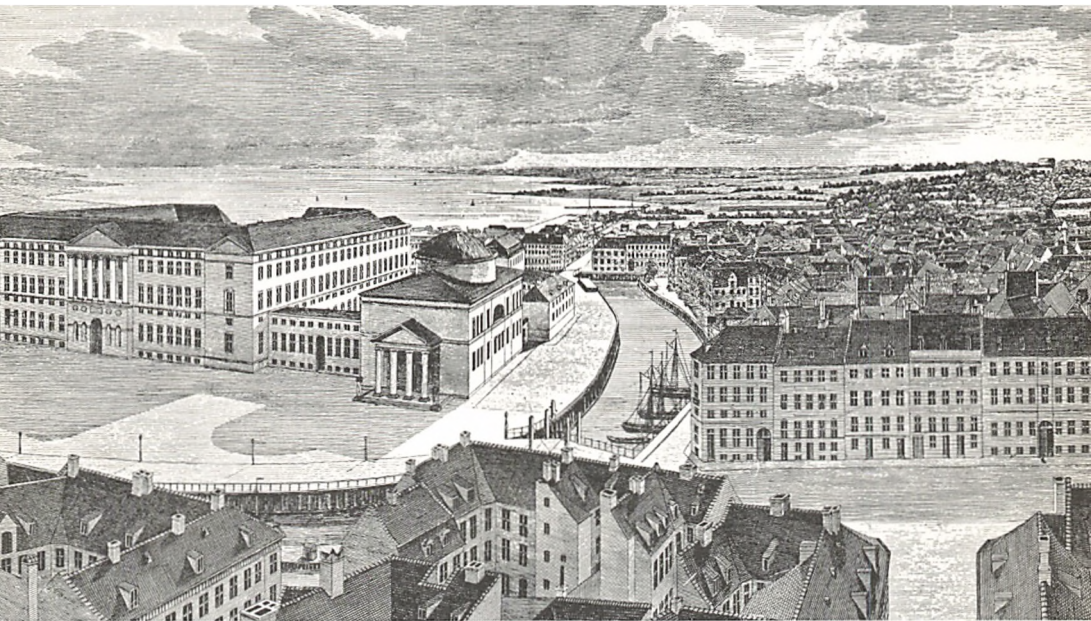
Modsat vore dage kunne man på dette sted fornemme at stå ved byens grænse. Hertil og ikke længere!

Den netop beskrevne vandring har kunnet følges med fingeren på bykortet. Men man kunne dengang også overskue byen i sin helhed blot ved at stige op i et hvilket som helst af stadens tårne. Lad os da i året 1837 bestige Nikolaj Tårn, som øverst havde en bekvem platform, idet det gamle, himmelstræbende spir brændte sammen med kirken under den store bybrand i 1795.

Først ser vi mod syd Holmens Kirke for enden af Admiralgade og læn-

gere tilbage Børsen. Længere til højre ses »Den Røde Bygning«, kancelliet, der ikke har skiftet udseende. Mellem Børsen og Slotsholmsgade ses en barokbygning med mansardtag, lige over rampens trækroner. Det er Nationalbanken, der dengang lå på dette sted, og var forbundet med børsbygningen ved en lukket bro - en såkaldt »løngang«.

Drejer vi blikket over mod det sted, hvor Nationalbanken ligger i vore dage, ser vi i stedet nogle lange bygninger. Det er den nærmeste del af *Gammelholm*. Nutidens gadenavn *Holmens Kanal* siger netop, at her lå

en kanal, som skilte »Holmen« fra den øvrige by. Her havde flådens værksteder ligget siden middelalderen, da de blev anlagt på den lille ø Bremerholm; et stednavn, der er bevaret som gadenavn i vor tid. I sidste halvdel af 1800-tallet flyttede man disse værksteder over havneløbet til Nyholm og benyttede det gamle område til det ret kompakte byggeri, der i dag kaldes *Gammelholmkvarteret*.

Husblokkene i forgrunden står - med enkelte undtagelser - stort set uforandret i vore dage, og danner det kvarter, der i slutningen af forrige århundrede blev kaldt »Mayonnai-

Udsigt fra Nikolaj Tårn i 1837 over havneløbet, Holmens Kirke, Børsen, »Den røde Bygning«, Christiansborg Slot, Gammel Strand og Højbro Plads. I baggrunden Christianshavn, det flade Amager, Kallebod Strand og Kongens Enghave. Træsnit efter tegning af S. H. Petersen.

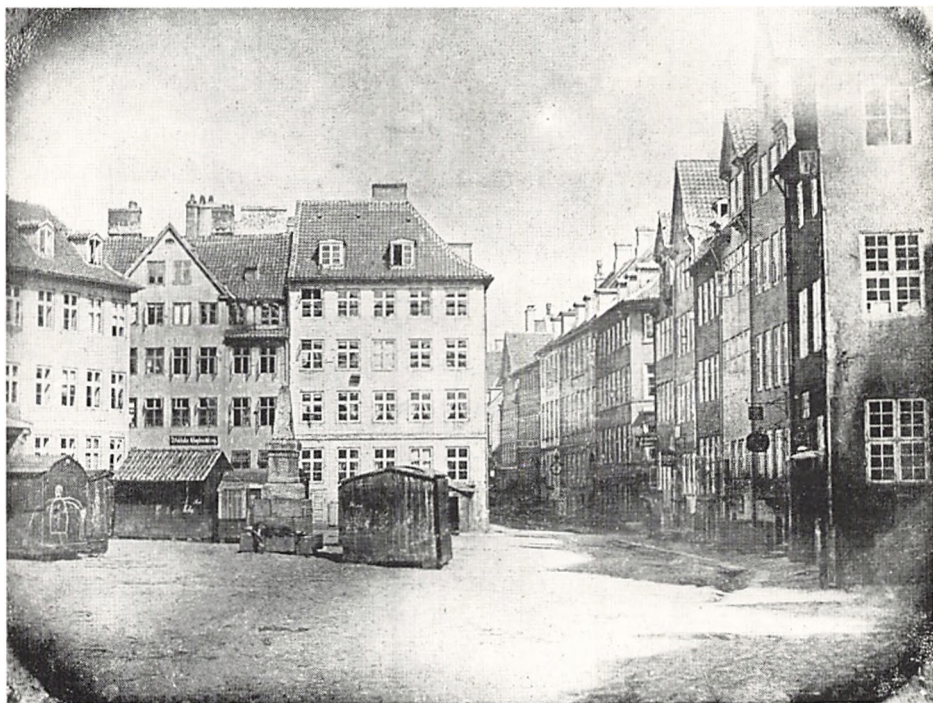
se-kvarteret« på grund af navnene *Laksegade* og *Hummergade*. Den sidste forsvandt i øvrigt for få år siden i forbindelse med et større byggeri.

I baggrunden, bag Christianshavn, som er let kendelig på sine to kirketårne, Vor Frelzers og Christianskirkens, ses det flade Amagerland med vejmøller og levende hegn.

Gråbrødretorv - dengang Ulfeldts Plads - fotograferet 1841. Det er det ældste fotografi fra København man kender. Midt på pladsen ses skamstøtten over Corfitz Ulfeldt. Den står nu i Nationalmuseets gård.

Prospektets højre halvdel - udsigten mod sydvest - domineres af Christiansborg Slot, således som det så ud i den korte tid, det fik lov at stå, fra indvielsen 1828 til branden 1884. Som det ses, var det et mere enkelt bygningsværk end det nuværende slot, det havde ikke noget tårn. Slotsbranden skånedes kirken, som står tilbage og let genkendes på prospektet til højre for slottets hovedbygning.

Bag kirken ses den bygning, der senere blev afgivet til at huse den

store skulptursamling, billedhuggeren Bertel Thorvaldsen skænkede sin fødeby, og som blev ombygget til det nuværende *Thorvaldsens Museum*.

Sammenligner man med den samme udsigt i vore dage, lægger man mærke til, hvor tæt København lå ved vandet. Dengang var Sydhavnen med sine mange kilometer kaj og sine industrivirksomheder ikke anlagt.

I forgrunden til højre ses *Højbro Plads* og bagved ses den gamle bydel mellem »Stranden« og »Strøget«. Byen standsede ved Vestervold; bag denne begyndte det åbne land. Helt i baggrunden ses Frederiksberg Slot højt og frit beliggende.

Lader vi fra udsigtspunktet på Nikolaj Tårn øjnene glide længere mod vest ser vi Amagertorv til venstre og Købmagergades krumme forløb til højre. Af byens tårne genkendes let Vor Frue Kirkes og Petri Kirkes, der skjuler sig bag Helligåndskirkens spir i forgrunden. Det sidstnævnte blev i øvrigt siden ombygget til det nuværende smukke spir, der er en rekonstruktion af det middelalderlige. Efter et spring henover Nørre KvarTERS husrækker ser vi Rundetårn og Trinitatis Kirke rage op blandt de lave borgerhuse.

Nederst til højre i forgrunden ses

et renaissance-hus med svungen kvistgavl. Det er »Efterslægtsselskabets Skole«, der i en årrække havde til huse i denne smukke gamle gård fra Christian den Fjerdes tid. Bygnings nedrivning i begyndelsen af dette århundrede for at skaffe plads til udvidelsen af et stormagasin, vakte så megen harme, at det var medvirkende til, at en lov om bygningsfredning endelig blev vedtaget.

Også ved udsigten i denne retning bemærkes den bratte overgang fra by til land. Vi kan skimte voldkronens træækker afbrudt af vindmøllerne på bastionerne; bag disse Søernes blanke flade, helt i baggrunden det flade agerland.

Kortet side 24-27 viser ikke alene selve København; det hedder *København med Forstæder*. Forstæderne er de husrækker og den spredte bebyggelse, der ligger omkring den første del af de tre udfaldsveje uden for Søerne.

Disse »forstæder« har udviklet sig voldsomt siden dengang, lad os derfor prøve at fornemme, hvordan der var derude før midten af forrige århundrede.

Side 20 og 21: Udsigt mod vest og nordvest fra Nikolaj Tårn. Træsnit efter tegning af S. H. Petersen 1837.

Kort over København 1847

Nordlige del

Adgangen til København fra nord var ad Nørrebrogade, der efter at have krydset Jagtvejen ved Nørrebros Runddel fortsatte mellem Assistens Kirkegård mod syd og reberbanen mod nord. Vejen, der var kantet med træer, førte videre gennem et tættere bebygget område, inden den nåede frem til Søerne. Sidegaderne Blågårdsgade, Solitudevej og Ravnsborggade er opkaldt efter de landsteder, der lå her. Nørre Allé og Blegdamsvej førte ud til Fælløden. Inden for Søerne blev vejen til Nørreport bredere og var kantet med to rækker træer, i vore dage kaldes denne strækning Frederiksborggade. Fra Nørreport var der ikke langt til Rosenborg Have - nu Kongens Have - med Rosenborg Slot.

Ad Østerbrogade kunne man også komme ind til byen. »Østerbroes Allé« førte mellem Holmens Kirkegård og Garnisons Kirkegård ind til voldene, på hvis høje bastioner møllerne stod. Inden for Østerport lå Nyboders lange, lave husrækker. Mellem Østerport og havnen lå den stærkest udbyggede del af Københavns befæstning: Kastellet. På den anden side af havnen lå Nyholm med Flådens leje, der stadig er havn for den danske orlogsflåde. Inden for voldene ses den del af byen, der kaldtes »Ny København«, hovedsagelig bygget i 1700-tallet og kendetegnet ved, at gaderne er lige og går vinkelret på hinanden. Her genkendes den ottekantede Amalienborg Plads. Nord for ses Frederiks Hospital, som nu er indrettet til kunstindustrimuseum.

Se side 24-25

Kort over København 1847

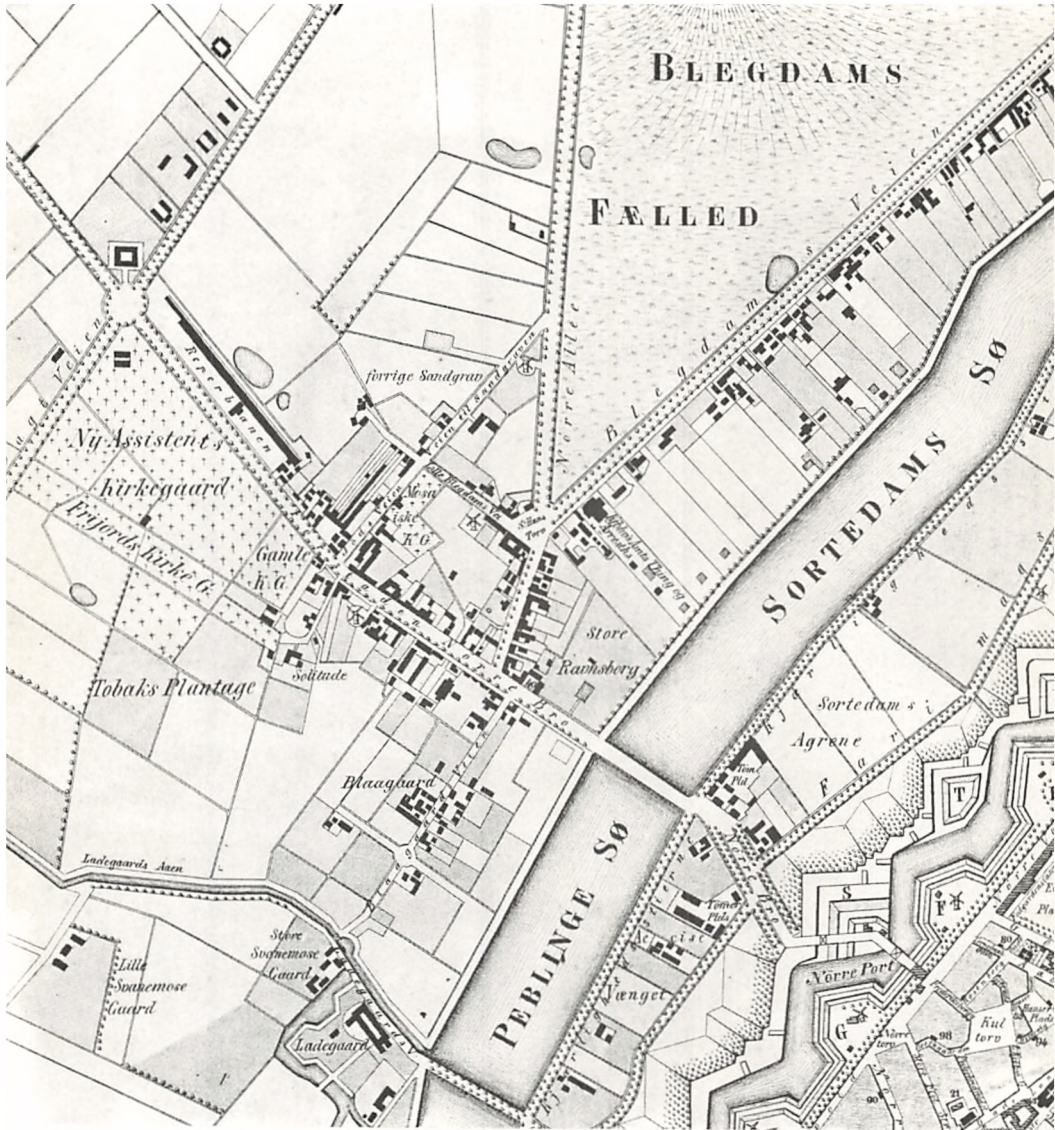
Sydlige del

Over Vesterbro gik størstedelen af trafikken til og fra København. Vesterbrogade bar præg deraf, den var en bred og tæt bebygget vej, der kort før den nåede Vesterport videde sig ud til en åben plads, hvor Frihedsstøtten stod. Syd for Frihedsstøtten i Dronningens Enghave blev Københavns første banegård anlagt. På en af grundene mellem Vesterbrogade og Kallebod Strand ses navnet Kgl. Skydebane. Det var samlingsstedet for »Skydebrødrene«, en forening, der kan føres helt tilbage til middelalderen. Hovedbygningen, der ligger tæt ved Vesterbrogade, er nu indrettet til Københavns Bymuseum. Tæt ved Stadsgraven ses det dengang nyindrettede »Sommer Tivoli«.

Skærmet af voldene lå byens kerne - det gamle København - med de krogede gader og kanalerne omkring Slotsholmen, Gammelholm og Christianshavn. På Slotsholmen lå Christiansborg Slot og ministerialbygningerne, på Gammelholm flådens værksteder. Langebro og Knippelsbro var Christianshavns forbindelse med den øvrige by. Voldene lukker sig også om Christianshavn, og kun her kan man i vore dage få indtryk af, hvordan volde og voldgrave egentlig har set ud.

Gennem Amagerport førte Amagerbrogade ud på det flade og tyndt befolkede Amager. Ikke langt uden for voldene lå renovationspladsen, hvor »natmændene« tømte deres vogne, og retterstedet, hvor dødsdømte forbrydere henrettedes.

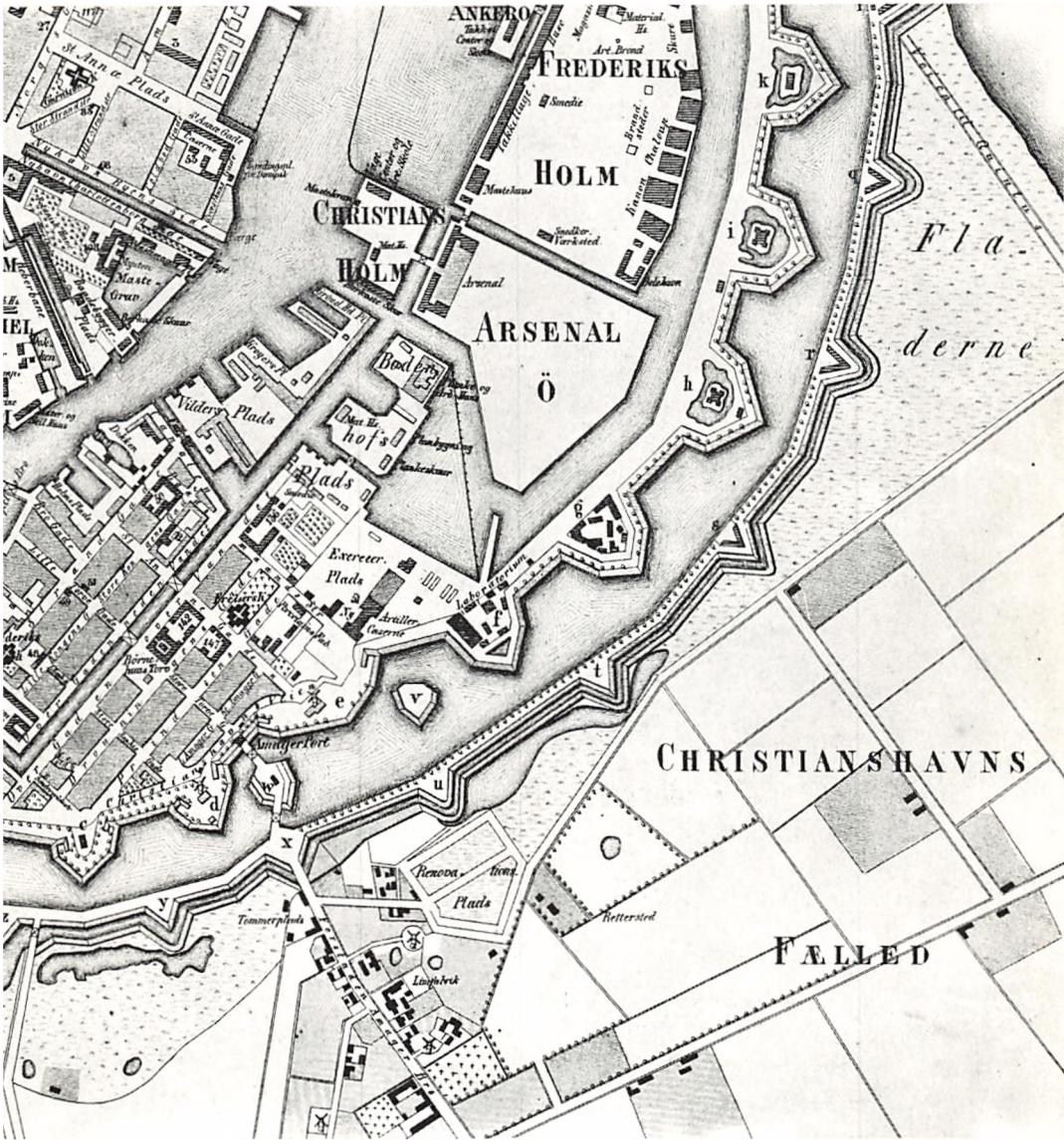
Se side 26-27

Nordlige del

Sydlige del

»Østerbro i Morgenbelysning«. Maleri af Christen Købke fra 1836.

Ovenfor ses et situationsbillede fra en sommermorgen på Østerbro i 1836. I vore dage er dette sted en stærkt trafikeret strækning, uendelig fjernt fra den fred og hygge, der prægede stedet i 1836. Det fremgår af billedet, at trafikken var noget mindre dengang!

Længst til venstre ses den østlige ende af Sortedamssøen med det stensatte bolværk. Her er nogle »Skovserkoner« standset op for en lille hvil. »Skovserkonerne« var fra Skovshoved og skulle afsætte fiskerlejts fangst i København. De gik den lange vej, en god dansk mil - 7½ km - med de friskfangede fisk i vidiekurvene på ryggen.

· Bag vandposten ses en bondevogn med unge mennesker i stadstøjet;

bagved kommer en enlig bondemand rullende med fødevarer til hovedstaden i sin tohjulede kærre.

I baggrunden ses en vogn med skovgæster på vej nordpå; måske til en glad dag på Dyrehavsbakken. Damerne har slået deres parasoller op til værn mod solens stråler. Det gjaldt dengang for kvinder af det såkaldte gode selskab om at bevare den sarte, blege hudfarve og ikke blive brune i ansigtet som bondepiger!

Bygningen midt i billedet er landstedet »Rosendal«. Det er forlængst borte, men navnet er bevaret i gadenavnet Rosendalsgade.

Yderst til højre ses nogle af landliggerne på spadseretur i det dejlige vejr og en embedsmand på vej mod Østerport til dagens gerning inden for voldene.

På planen over København genkendes let de omtalte steder. Man ser tydeligt, hvordan området mellem Blegdamsvej og Sortedamssøen er opdelt i en række grunde, der har husene liggende ud til vejen og have helt ned til søen. Mod nordøst ses lyste jendommene ud til Øresund og promenaden langs vandet mod sydøst til Kastellet.

Nørrebro var knap så romantisk som Østerbro. Ganske vist kunne idyllen trives omkring det store,

gamle landsted »Blågård«, men ellers prægedes bygaden af de mange ligtog på vej ud mod *Assistens Kirkegård*, hvor talrige københavnere siden 1760 havde fundet deres sidste hvilested.

Vesterbro var lidt mere munter. Her fandtes en del beværtninger; teatre var der også - i beskedent omfang, naturligvis. Bydelen bar præg af naboskabet med det fornemme Frederiksberg, hvor kongefamilien residerede i sommerhalvåret.

Fra Vesterbrogade udgår *Frederiksberg Allé*, som dengang var lukket med en gitterport - den findes i vore dage ved Søndermarken - bevogtet af en uniformeret Schweizer, der skulle sørge for, at kun kongelige personer og standsfolk benyttede slottets fornemme, private allé.

Efter denne hurtige præsentation af København i første halvdel af forrige århundrede vil det være naturligt at se, hvorledes livet formede sig for de mennesker, der dengang boede i byen.

Hus og hjem

Boligforholdene i det gamle København

Boligforholdene i København omkring midten af forrige århundrede var i bogstaveligste forstand et mørkt kapitel. Bolignød eksisterer også i vore dage, men dengang havde den en anden baggrund.

At København var en fæstning bevirkede - som tidligere omtalt - at det eksisterende boligområde måtte udnyttes stadig kraftigere, efterhånden som indbyggertallet steg. Datidens myndigheder opstillede ikke krav af nogen betydning, der skulle sikre gode og hygiejniske boligforhold. Tværtimod. Interessen for at skaffe alle tag over hovedet, selv om det var under nok så ringe forhold, havde medført en meget uheldig bestemmelse fra 1802, der gav grundejere skattefrihed for ejendomme med lejligheder under 64 kvadratalen. Enhver grundejer, der blot var en smule forretningsmæssigt indstillet, greb naturligvis denne chance og byggede huse med lejligheder under denne størrelse, der efter vort meter-system svarer til lidt over 28 kva-

dratmeter. På dette areal skulle en hel familie leve, måske i usle loftsrum, hvortil en stige var den eneste adgang, eller i nederste etage af et højt baghus med en snæver gårdskakt, hvor lyset ikke kunne trænge ned, og hvor luften bar præg af naboskabet med ejendommens »privéter«, som man kaldte toiletterne i gården.

Med et sådant pres på boligmarkedet kan det ikke undre, at beboelse i kælderlejligheder blev almindelig. Det var naturligvis den ringeste stillede del af befolkningen, der måtte tage til takke med sådanne boligforhold. »Kælderfolkene«, kaldtes de i huset, og deres leje betaltes delvis ved forskellige arbejdsydelser, bl.a. gadefejning.

Kælderlejlighederne var meget udsatte for oversvømmelse, når det regnede stærkt - herom senere. Men det, der især gjorde disse boliger sundhedsfarlige, var, at man på lavtliggende steder var så tæt på grundvandet, at kælderrummene virkede som dræn, hvis man ikke havde gravet

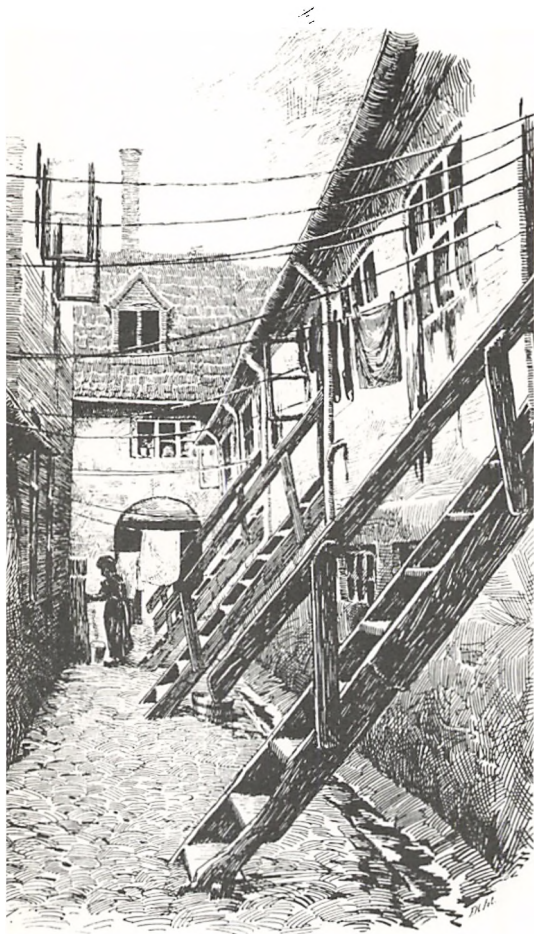
Baggård. Tegning af Alfred Larsen.

gruber nedenunder, hvori grundvandet kunne opsamles og fra tid til anden pumpes bort. Dette vand var så uhumsk, som tænkes kan, idet det var opblandet med nedsivet rende-stensvand samt afløb fra utætte latringruber og fra de talrige indenbys kirkegårde.

Der var ingen konkurrence om at skabe gode lejligheder. Al den plads, der overhovedet kunne skaffes ved fantasifuld udnyttelse af side- og baghuse, der næsten formerede sig ved knopskydning, blev omgående taget i brug; naturligvis til en leje, der sikrede grundejerne en solid fortjeneste.

Herved opstod en række elendige slumkvarterer, som man ikke har set det siden. Navnene på en del af disse ejendomme var i sig selv nok til at karakterisere arten af beboelse: »Pølen«, »Luseklubben«, »Lokummet«, »Knaldhytten« og »Rakkerens Hule«, for at nævne nogle enkelte.

Den brede middelstand - »Spidsborgerne« - som bl.a. Hostrup kaldte dem, bestod af embedsmænd, forretningsdrivende og andre, hvis indtægtsforhold tillod dem at ofre lidt mere på boligen. De boede derfor i store lejligheder eller i egen ejendom. Mange handlende kunne udnytte et helt firetagers hus. I kælderen var

En af det gamle Københavns elendigste beboelsesejendomme, »Jødens Bule«, på Christianshavn. Adgangen til de enkelte lejligheder, som vendte ud mod den snævre gård, foregik ad de forfaldne trapper. Tegning af Alfred Larsen.

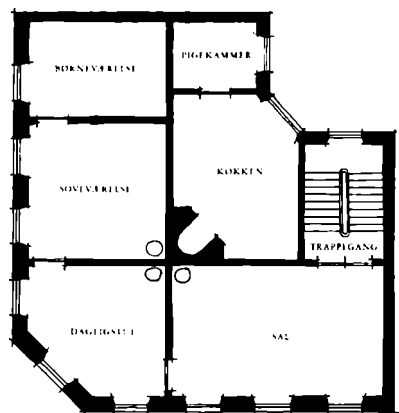
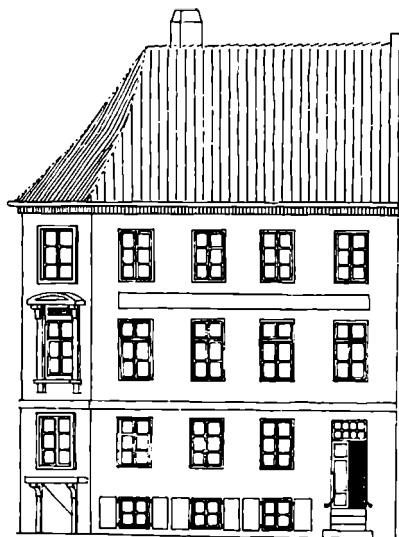
der varelager, butikken var i stuen, på første sal lå kontoret. De private stuer var på anden sal og soveværelserne på tredje. På loftet boede så tyendet og butikssvenden, hvis han havde logi hos sin principal.

Lejlighederne for de bedrestillede kunne være indrettet, således som det ses på illustrationerne side 33 og 34, hvor der er vist to forskellige hus- og lejlighedstyper; et hjørnehus fra ca. 1805, og et »moderne« hus fra ca. 1835. Salslejlighederne i den sidstnævnte ejendom er overdådigt rummelige. Her var der plads til en familie med mange børn og tjenestefolk. Og de store stuer var indrettet til selskabelighed i den helt store stil.

Den forholdsvis store gårdsplads gav muligheder for at bygge endnu et sidehus og et baghus, blot måtte husejeren passe på ikke at bygge for ringe af hensyn til de fornemme beboere i forhuset, som ikke gerne boede i ejendom med fattigfolk!

Den ældste af de to viste ejendomme, hjørnehuset fra ca. 1805, har udnyttet den lille byggegrund kraftigt. De tilstødende ejendommers mure sørgede for, at gården blev en skakt, hvor lyset næppe kunne trænge ned, så der har ikke været meget dagslys i køkken og pigekammer.

Hvordan var de enkelte rum ind-

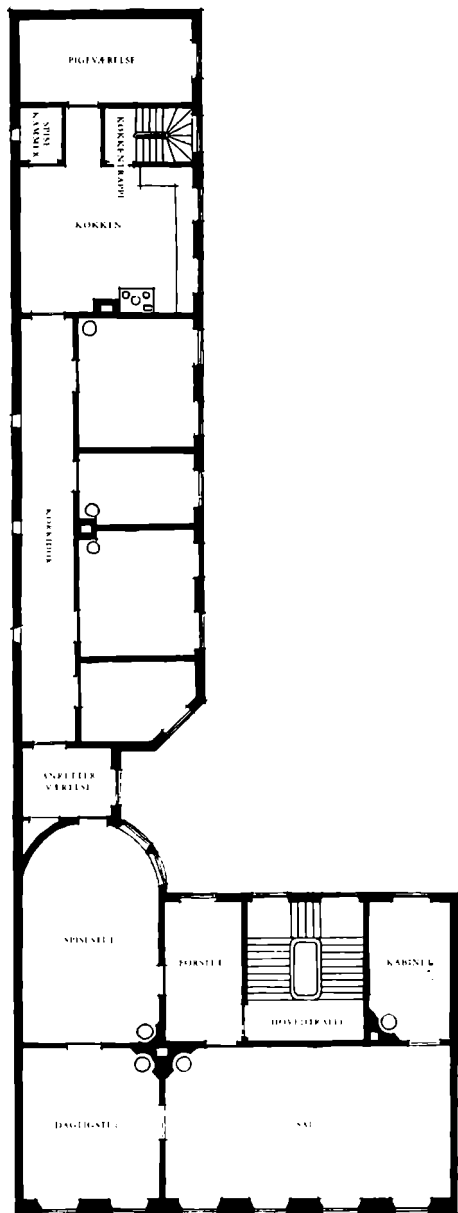

De huse, som blev bygget efter den store brand i 1795, skulle have »knækkede« hjørner for at lette færdslen i de snævre gader, især i tilfælde af brand.

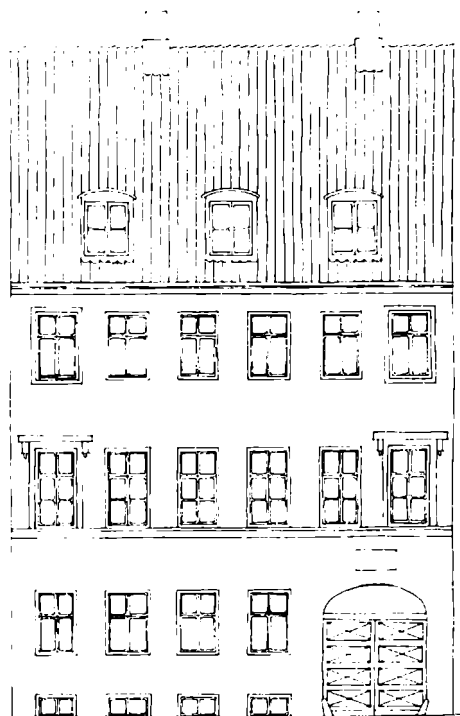
rettet? Væggene var gerne beklædt med træpaneler i en højde af omkring 1 meter fra gulvet; derover var væggene delt i felter, dækket med udspændt, oliemalet lærred. Malingen var som regel hvid eller perlegrå såvel på vinduer som på døre og paneler.

Tidens møbler, som vi kender under stilbetegnelsen *empire*, var anbragt ret spredt, hovedsageligt langs væggene. Gulvtæpper var en sjældenhed; man gik på de brede, hvidskurede gulvplanker. I pillerne mellem vinduerne anbragte man gerne høje, smalle spejle, de såkaldte pille-spejle, støttet på mahognikonsoller. I dagligstuen fandtes en firkantet sofa med sort betræk; foran den kunne stå et ovalt søjlebord og enkelte armstole. Her var hele familiens samlingssted omkring husets bedste lampe, måske endda en af de »moderne« lamper, der brændte med »stenolie« - det, der senere kaldtes petroleum.

Ud for et eller to af vinduerne var ofte bygget en lav forhøjning med plads til et sybord og en eller to stole. Her kunne husstandens kvindelige medlemmer til stadighed sidde og have udsigt til gadens trafik, eventuelt ved hjælp af spejle, der kunne indstilles indefra. Det var før fjernsynets tid!

Soveværelsernes udstyr var meget enkelt. Foruden sengene - eller den store himmelseng, hvor husets herre og hans gemalinde sov - stod der en servante med et vaskesæt, et væg-spejl og et stort linnedskab eller klædeskab. Den personlige renlighed var ikke særlig stor dengang. Man klarede sig med vaskefadet på servanten; badeværelser kendte man ikke. Ville man absolut i bad, måtte man opsøge en af byens badeanstalter.

Køkkenet var rummeligere, end vi er vant til i vore dage. Til gengæld var arbejdsforholdene ret primitive. Den åbne skorsten, hvor man byggede »bål« af tørv og brænde, var det almindeligste. Meget moderne køkkener havde fået installeret støbejernskomfur, men denne indretning trængte kun langsomt frem. Blåmalede tallerkenrækker med husets porcelæn og det blankpudsede kobbertøj, såsom suppekedlen, æbleskivepanden og julekageformen var nok almindelige brugsgenstande, men skabte hygge i køkkenet.

Pigekammeret var gerne placeret op til køkkenet og var undertiden, selv i rummelige lejligheder, meget ringe. Enkelte steder havde det ikke engang vindue til det fri - om det så var en sur baggård - men kun til en køkkentrappe! Var pigen ikke til-

»Modtagelses-salon« i et velhavende hjem. På bestemte dage modtog husets frue gæster, som blot skulle aflægge en høflighedsvisit. En liberiklædt tjener lukkede de besøgende ind. Efter tegning af P. Klæstrup.

freds, kunne hun jo rejse; en ny kunne man sagtens få.

Som modstykke til slumkvarterernes boliger fandtes »gårde«, som tilhørte samfundets rigeste. Enkelte godsejere uden for København havde et palæ i hovedstaden, som de beboede om vinteren. Københavnske storkøbmænd kunne også bo i sådanne ejendomme; de havde til gengæld ofte en større lysteendom i omegnen, hvor de tilbragte sommeren. Sådanne boliger i to eller tre etager rummede flere sale til vinterens store selskaber. Der var rummelige soveværelser og kabinetter til hvert enkelt af familiens medlemmer og ofte en hel etage til tjenerskabet.

I vore dage er begge yderlighederne faldet bort. I forhold til befolkningstallet bor kun en ringe del under direkte sundhedsfarlige forhold. Men også palæernes og de store »herskabs« tid er forbi. Alene manglen på nødvendig hushjælp forhindrer en tilværelse i dette format. De store gårde på Sct. Annæ Plads, i Amaliegade og i Bredgade er næsten alle indrettet til kontorer og institutioner.

De forskellige boligforhold afspejlede ganske naturligt den sociale lagdeling i datidens København; fra den rige storkøbmand i sit palæ til

den, der kun med nød og næppe kunne klare dagen og vejen og som måtte nøjes med en elendig bolig.

Samfundets nederste lag var »de fattige«. Det var dem, der intet ejede og som ikke kunne klare sig med deres arbejdskraft, eller som var syge. Hvor den private godgørelse ikke slog til, var der kun *fattigvæsenet* tilbage.

Det blev styret af en direktion, som valgte en række *fattigforstandere* blandt næringsdrivende i de forskellige kvarterer. Fattigdirektionen rådede bl.a. over to anstalter, *Ladegården* og *Almindelig Hospital*.

På Ladegården, som lå omtrent hvor Radiohuset ligger i vore dage, anbragte man den del af de fattige, som kunne arbejde noget. De blev beskæftiget på anstaltens værksteder eller sendt ud i hold med koste på nakken for at feje de københavnske gader og pladser.

På Almindelig Hospital, der lå i Amaliegade, ikke langt fra Amalienborg, optog man de fattige, der var syge eller som ikke kunne arbejde. Her var stuvet over tusind mennesker sammen, fra små børn til helt gamle, under meget dårlige forhold.

Fra morgen til aften

Borgernes hverdag

De københavnske borgeres daglige tilværelse på Frederik VI's tid var præget af nøjsomhed. Arbejdsdagen var for de fleste meget lang, og egentlig fritid, som vi kender det, fandtes ikke, bortset fra søndagene. Lørdagen, der nu er halv eller hel fridag, var dengang ugens travleste dag, hvor butikkerne havde åbent til langt ud på aftenen.

Var arbejdsdagen lang, respekterede man til gengæld spisetiderne. Mange københavnske fædre begav sig hjem til måltidet midt på dagen og viste sig først igen på arbejdet én eller to timer senere.

Man stod tidligt op om morgenen, og dagens første måltid blev indtaget ved syv-tiden. Det kunne bestå af en kop kaffe med morgenkryddere. Ca. 3 timer senere knurrede maven efter mere, og man spiste da gerne lidt smørrebrød med kød, ost og pølse ledsaget af en snaps, og var derefter i form, indtil tiden kom for dagens hovedmåltid: middagen, omkring klokken ét.

To retter mad var det sædvanlige, men sammensætningen var ikke som i vore dage, hovedret og dessert; det var først en solid, billig ret til at »lægge bund« med - og så den finere ret bagefter, som man tog lidt mindre af.

De fleste københavnske hjem havde en ugentlig tilbagevendende »spiseseddel«, som fritog husmoderen for at besvare det kendte spørgsmål: »Hvad skal vi ha' til middag i dag?« Forretterne bestod gerne af grød, vælling, grynsuppe eller øllebrød, og de »finere« retter var ikke udtryk for større opfindsomhed. Kødet var gerne okse- eller kalvekød, mens svinekød spistes næsten udelukkende i form af flæsk. En steg måtte holde for i mange dage og endte gerne som »ragout«. Fisk spistes også, især klipfisk og spegesild. Grønsager sås derimod kun sjældent på datidens middagsborde. Kun om søndagen varierede man middagen og undlod fyldretten og spiste måske lidt dessert.

Efter den sædvanlige middagslur

En familie ved aftensmåltidet. På bordet ses »temaskinen«, der har plads til tepotten øverst på den varme kedel, så teen kunne holdes varm et stykke tid.

Man har indtryk af god belysning; men når man ser, at der kun er ét lys på bordet, er det let at forstå, at belysningen slet ikke var overdådig. Dengang var man imidlertid vant til at klare sig med denne belysning og var godt tilfreds med det.

Tegning af Vilhelm Pedersen til H. C. Andersens eventyr »Under Piletræet«.

for dem, der kunne tillade sig en længere pause midt på dagen, gik arbejdet videre efter en kop kaffe med højst en småkage til ved to-tiden. Klokkeren seks var man nået frem til eftermiddagsteen, hvor »temaskinen« kom på bordet. Denne »maskine«, hvis forbillede var den russiske samovar, var i virkeligheden blot en vandkedel på stativ med et lille fyrsted under, f.eks. med trækul. Til sættet hørte en lille tekande, som blev fyldt med varmt vand fra en hane nederst på kedlen. Til teen blev serveret hveder eller kryddere.

Nu kunne man klare sig til klokken ni om aftenen, hvor dagens sidste måltid, aftensmaden, kom på bordet. Dette måltid var ret solidt og bestod af smørrebrød - måske med en lille varm ret først - samt snaps og hvidtøl.

Når maden var spist, og der var taget af bordet, kunne familien blive siddende en stund omkring det og snakke om dagens begivenheder. Højtlesning var ganske almindelig. Husfaderen kunne f.eks. hver aften læse et kapitel eller to af en roman, mens de kvindelige medlemmer sad med deres håndarbejde.

Opholdt familien sig almindeligvis i spisestuen - eller hvor spisepladsen nu var indrettet - kunne man nøjes

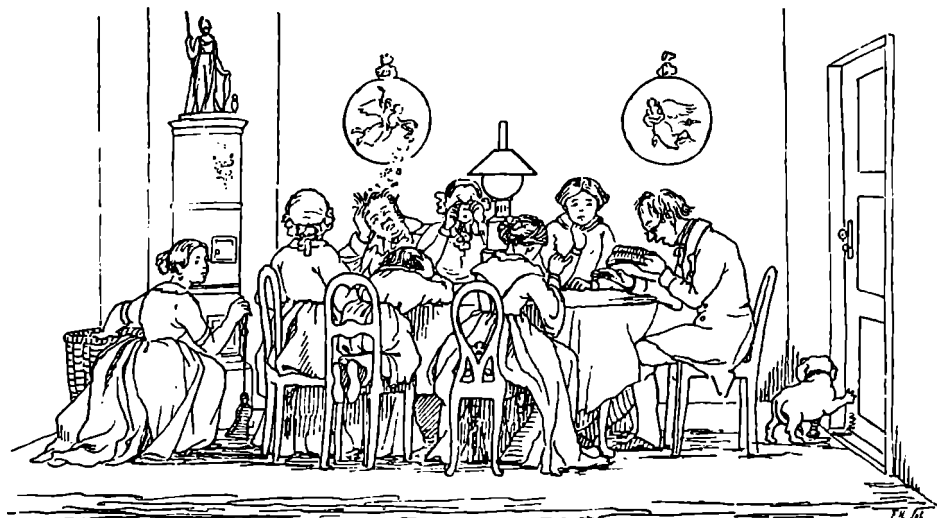
med at opvarme det pågældende rum og dermed spare noget af det besvær og de omkostninger, som kakkellovsfyringen medførte. Også belysningen kunne der spares på. For godt 100 år siden forlod man tællelyset og olielampen som indendørs belysning og gik over til petroleumslampen. Den brede væge med lampeglas omkring og rigelig lufttilførsel gav et bedre og stærkere lys, end man var vant til. Hertil kom, at brandfaren var mindre. Og var der noget, som københavnernes havde respekt for, så var det ildløs, så man holdt øje både med køkkenilden og med husets lamper.

Til brug uden for stuen, f.eks. når man skulle i seng, klarede man sig

med et tællelys, som var anbragt i en *kammerstage*, dvs. en lysestage med en bred, skålformet fod og en hank - omtrent som på en kop - til at bære den i. Den kunne ikke vælte, og brændte lyset ned i stagen, kunne der heller ikke ske noget.

Tobaksnydelsen var meget beskednen før midten af 1800-tallet. For det første var *cigaretter* et ukendt begreb

Højtlesning var en yndet fornøjelse for hele familien i gamle dage. På Fritz Jürgensens tegning er hele familien samlet om spisebordet og lytter mere, eller navnlig mindre, opmærksomt på den unge mands oplæsning.

her i landet. Man kunne derimod købe *cigarer* - havanna-cigarer - for en pris af mellem 2 og 4 skilling stykket. Sammenlignet med nutidens købekraft vil det sige mellem 4 og 8 kr., hvilket lader forstå, at det hørte til den »vilde«
luksus at ryge flere cigarer om dagen. Og så var cigarer endda ikke belagt med afgifter til staten!

Derimod kunne man få god og billig *pibetobak*, fortrinsvis fra de hollandske kolonier i Ostindien. De piber, man anvendte, var som regel lange; enkelte skulle støtte mod gulvet, og pibehovedet var ofte fremstillet af *merskum*, som farvedes langsomt af pibesovsen og fik en eftertragtet gylden lød.

Fra en af G. L. Lahdes serier om københavnske klædedragter ses en spækhøker i sin butik. I en ledig stund koncentrerer han sig om en smøg på sin kridtpibe — én af de ælste former for tobaksrygning. Efter tegning af Johannes Senn.

Kalvekrøs og krinoline

Hvordan så datidens københavner ud?

Omtalen af klædedragten på Frederik VI's tid kunne meget let blive et langt kapitel. Periodens længde medførte ganske naturligt forandringer i moden, ligesom en vis klasseforskel gav sig tydeligere udtryk i klædedragten end i vore dage. Arbejdere og småhåndværkere gik anderledes klædt end de mere velhavende grupper i samfundet: Storkøbmændene og embedsstanden. Påklædningen til hverdag og ved selskabelige sammenkomster var ret forskellig, og alderen spillede endelig en stor rolle i valget af tøj.

Svingningerne i *moden* var dog ikke så udprægede som i nutiden. Den beskedne levevis, som prægede befolkningen på den tid, gav sig nemlig også udslag i klædedragten. Hertil kom landets ret isolerede stilling i forhold til udlandet, som medførte, at de skiftende moder i det øvrige Europa sent nåede frem til København.

I modsætning til nutidens forhold var det dengang *mændene*, som in-

teresserede sig mest for deres påklædning. Den hjemlige herremode var den, der var underkastet de største svingninger.

I den første tid efter år 1800 var klædedragten præget af Napoleons-

En modelaps. Teksten til denne tegning af Fritz Jürgensen er: »Nu bliver Spørgsmaalet, om jeg skal tage min blaa Atlaskes Vest eller den broderede sorte?«

tidens - empirens - klassiske linier. Herrerne bar skjorte med kravetøj og manchetter, ofte med kniplingsværk, stramtsiddende benklæder og støvler med lange skafter, måske endda tilspidset i tåen. Dertil en »frakke« eller en »livkjole«, som forløber for nutidens jakke. Den havde små skøder og brede opslag samt snævre ærmer. Forgyldte knapper bidrog til at give et fornemt præg.

Parykken var ved at gå af mode, men den flade paryk, som endte i en nakkepisk, sammenholdt af et kulørt bånd, blev benyttet et stykke ind i århundredet. Særligt de ældre mænd var konservative og bevarede denne hovedpyrdelse langt op i tiden.

Efterhånden skiftede mandsdragten karakter. Støvlerne blev afløst af sko, benklæderne blev lange, »jakken« lidt kortere, »kalvekrøs« og manchetter lidt enklere; et hvidt halsbind dannede forløberen for slipsen - og man klarede sig med sit eget hår.

Et klædningsstykke, som kun få af nutidens herrer tør gå med, var dengang ret hyppigt anvendt: *Den brogede vest*. Den kunne fås i forskellige stoffer, f.eks. fløjel eller silke - den såkaldte »atlaskesvest«.

Som overtøj anvendte man en kappe eller et slag uden ærmer, som

hovedbeklædning en høj hat. Regnfrakken var en opfindelse, gjort af en skotte, som hed *Mac Intosh*. Det var en lærredsfrakke, imprægneret med et tjærelignende stof, som gjorde den vandtæt. Den var ikke særlig populær, dels på grund af lugten, dels fordi imprægneringen medførte at den var stiv og usmidig og altfor varm at have på.

I en serie om københavnske klædragter fra 1810 har Eckersberg gengivet to myndeslanke københavnere.

Et karakteristisk træk ved *kvindedragten* i begyndelsen af 1800-tallet var den høje livlinie, idet kjolen var sat fast om livet helt oppe under brystet, med forbillede i den græske og romerske kvindedragt.

Et løst klædningsstykke - sjalet - var en vigtig del af påklædningen. Ofte blev det båret i hånden eller over armen, idet måden at bære det på var nøje bestemt af moden.

Kjolerne var gerne *fodfri*, dvs. at deres længde tillod, at fødderne - men heller ikke mere - var synlige. Foroven kunne kjolerne derimod ud-

mærket være dybt nedringede med lige eller bådformet udkæring.

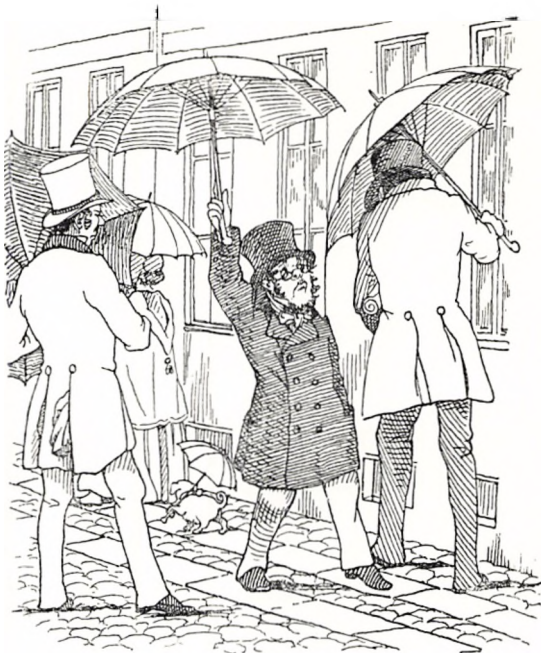
Armene var dækket af lange handsker eller snævre ærmer.

Omkring 1820 blev livlinien flyttet ned til det sted, hvor kroppen fra

Familien har besøg af den gavmilde »Tante Clemmentin«. Bemærk tantens kysehat og store sjal. Begge damernes kjoler er lange - man ser kun fødderne. Drengen har en broget skjortebluse uden på de lange bukser. Tegning af Fritz Jürgensen.

Fritz Jürgensens tegning viser den lille mand, som løfter paraplyen ekstra højt! Herrerne har skødefrakker og høje hatte på. Benklædningerne er snævre og har en strop rundt om skosvungen.

naturens hånd er slankest. Den dristige halsudskæring forsvandt, og mange kjoler gik helt op og dækkede halsen. Nederdelen blev klokkeformet, båret ud af et stort antal skørter - op til otte - så figuren fik »timeglas-facon«.

I modsætning til den tidligere modes næsten glatte kjoler, blev en rig og broget besætning almindelig. Tiden fik navnet »krinolinetiden«, netop på grund af den klokkeformede nederdel, hvortil der endda konstrueredes et specielt stativ, som kunne erstatte de mange lag skørter. På hovedet bar datidens kvinder gerne en kyse eller en kysehats med ku-

lørt silkebånd, bundet i sløjfe under hagen.

Drenge gik klædt i korte eller lange bukser og en kittellignende kjole eller bluse. Hovedbeklædningen var en stor voksdugskasket. Fodbeklædningen var træsko eller støvler, gerne vandstøvler, så man kunne prøve, hvor dyb rendestenen var.

Pigernes kjoler mindede stort set om de voksne kvinders, blot var skørterne kortere, uden at benene var synlige af den grund. De var nemlig hyllet i en slags lange bukser af hvidt lærred med tunget kant for nederen; de såkaldte *mamelukker*.

Det rene, friske drikkevand

Hovedstadens vandforsyning

I vore dage betragter vi det som en selvfølge, at vi blot kan dreje på en hane - og at der strømmer rent og frisk drikkevand ud. Så nemt gik det ikke i det gamle København.

Fra gammel tid fik staden sit vand dels fra »Søerne«, dels fra Emdrup Sø. Gennem udhulede træstammer, der var forbundet med blyrør, som tætnede forbindelserne nogenlunde, strømmede vandet ind til byens pumper. Ganske vist fandtes en del gravede brønde inden for voldene, men deres vandmængder var alt for små til at dække behovet.

Vandet fra Emdrup Sø havde et ret stort fald undervejs, hvorfor det nåede frem under tryk, så det kunne løbe ud gennem postenes tud af sig selv; *springvand* kaldte man det. Vandet fra Søerne måtte pumpes møjsommeligt op, hvorfor det med datidens stavemåde blev betegnet *pompevand*.

Vore dages enorme vandforbrug tvinger vandvæsenet til atter at benytte overfladevand fra omegnens

søer. Dengang kendte man imidlertid kun til at bruge overfladevand, som endda hverken blev rensat eller filteret. Den lange vej gennem byens undergrund i gamle træer bidrog ikke til at forbedre smagen. Var en sammenføjning bristet et eller andet sted, kunne vandet hurtigt blive udrikkeligt. En klage herover rejstes engang i det fornemme kvarter omkring Amalienborg, hvor vandet smagte modbydeligt. En undersøgelse viste, at vandledningen til en del af kvarteret havde en utæthed, netop hvor den krydsede en kloakledning, hvortil blandt andet afløbet fra Frederiks Hospitals lighus blev ført!

Beboerne måtte hente vandet fra den nærmeste pumpe en eller flere gange daglig. Mere velstående familier havde pige eller karl, som besørgede dette arbejde. Når man var kommet hjem med de fyldte spande, blev vandet siet gennem et stykke klæde og hældt over i husets vandtønde, der som regel havde sin plads i køkkenet. Herfra tog man så, hvad

Livet ved en af byens pumper tæt ved Nørreport. Pigerne kommer med to spande i et åg over skuldrene. Til venstre ses en kone, som sælger »skillingsviser«, en såkaldt »visekælling«. Efter tegning af Knud Gamborg.

man skulle bruge i dagens løb med en såkaldt *strippe*; en lille træose på skaft.

Vandet indeholdt mange planterester og smådyr, men det havde man efterhånden vænnet sig til. Slap en fingertyk ål gennem rørene op i pumpens mekanik, »hertet«, måtte der tilkaldes en »vandkiger« - dati-

dens gas- og vandmester, som skilte pumpen ad og fjernede dyret, inden det gik i forrådnelse og fordærvede vandet endnu mere.

I varme perioder var vandet alt andet end køligt. Havde det tillige været blæsevejr, så der havde været bølgegang på Søerne, var overfladevandet blandet godt op med muddret fra bunden og blev derfor gråligt og uklart. Københavnerne humoristiske sans fornægtede sig heller ikke dengang. Man kaldte drikkevandet for *lunken ålesuppe*.

Et enkelt sted i byen var vandet forunderligt rent og frisk; det var fra brønden i Gothersgade ved Volden. Tilstømningen til dette sted var også stor, og ventetiden lang. Så fik pigerne og konerne sig en snak og et lille hvil, mens de ventede på tur.

Vandet i København var så ringe, at man i fuld alvor, efter at jernbaneforbindelsen med Roskilde var åbnet i 1847, planlagde at hente vand i tønder fra Roskilde og sælge det i København fra boder! Denne vandhandel blev dog ikke til noget.

Først efter 1850 begyndte man for alvor på boringer, der skulle hente rent vand op fra undergrunden til et vandværk, som rensede det, før det blev pumpet videre til forbrugerne i husene.

Et typisk gammelt køkken med åbent ildsted og tallerkenrække på væggen. Konen sidder og maler kaffe, mens en lille pige prøver at sælge svovlstikker. Vandtønden står under køkkenbordet ved vinduet. Efter tegning af P. Klæstrup.

Den snavsede stad

Nat- og dagrenovation

Toiletter i husene var et ukendt fænomen i datidens København. Man havde små skure i gården, »privéter« kaldte man dem. De var gerne bygget oven på en muret, dyb grube - en tank ville vi kalde det i vore dage - som langsomt fyldtes med latrinen. Nogle gange om året kom »natmanden« med sine folk og tømte grubens indhold over i sin vogn. Da gjaldt det

om at have lukket vinduerne tæt og at have stillet et fad smørrebrød med

Natrenovationen i arbejde. Den ene mand tømmer gruben under lokummet, de to andre bærer spandene ud til »chokoladevognen«. Der er stillet smørrebrød og snaps frem på det lille bord til natmændene. Tegning ca. 1840.

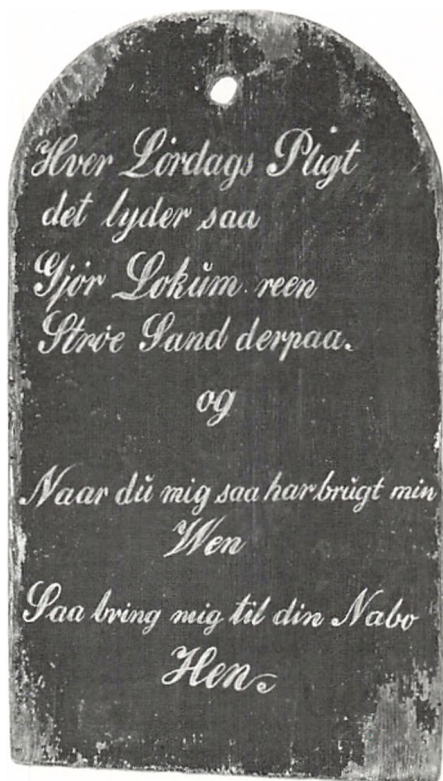
en snaps ud til folkene - så havde man mulighed for at få gennemført operationen med så få ulemper som muligt.

Vognene kørte derefter over Knippelsbro og Christianshavn til terrænet uden for Amagerport, hvor latrinkulerne fandtes, omtrent hvor Vermlandsgade ligger i vore dage. I århundreder aflæssedes natmandsvogne her, og indholdet blev solgt som gødning. Det var dog kun amagerbønderne, der kunne drage nytte heraf, for latrinen måtte ikke føres gennem byen en gang til.

Systemet fungerede nogenlunde. Måske var renovationsvognene knap så tætte, som øvrigheden foreskrev; måske kom de sjældnere end aftalt til de forskellige ejendomme, hvilket kunne medføre, at grubens indhold nåede at sive op mellem gulvbrædderne i det lille hus!

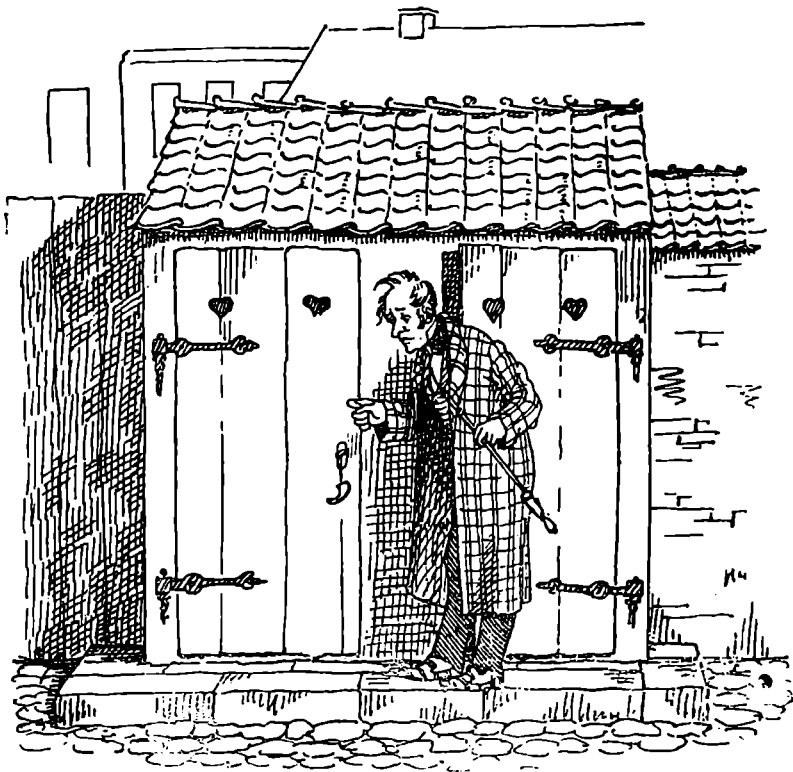
Renlighed er en god ting, og pligten til at gøre rent i det lille hus gik på omgang blandt de husstande, som benyttede det. For ikke at sagen skulle blive glemt, blev der hængt et stort skilt med ordet »lørdagspligt« påmalet, på dørhåndtaget hos den beboer, hvis tur det var i den pågældende uge.

Det siger sig selv, at denne renovationsordning i forbindelse med

Malet træskilt til at erindre beboerne om deres rengøringstur. Københavns Bymuseum.

overbefolkningen inden for voldene medførte, at der var en utrolig stank af latrin overalt i byen, især i varme perioder om sommeren. Hertil bidrog også myndighedernes manglende evne til at kræve de forskellige bestemmelser respekteret. Latrinvognene skulle som sagt være tætte, og de

Til denne kendte tegning af Fritz Jürgensen lyder teksten: »Jomfru Stjernholm! Om Forladelse at jeg afbryder Dem ... er De ikke snart færdig?« Den viser tydeligt, hvor dårlige toiletforholdene var dengang, da man ofte var 40 mennesker om 2 »privéter«. Slåbrokken og den lange pibe fortæller, at manden er student. Det andet lokum synes at være ledigt, men studenten er sikkert for genert til at sætte sig ind med kun en tynd bræddevæg mellem sig og den dame - i den situation!

måtte på grund af den toppede brolægning kun føres i skridtgang gennem byen. Begge bestemmelser overtrådtes groft, og resultatet kan man tænke sig til!

Enkelte røster - især fra læger, der påpegede, hvor let en epidemi kunne vinde indpas - hævede sig ganske vist med krav om forbedringer, men de kunne ikke rokke den almindelige mening: Nu har den ordening været anvendt i årevis; det går jo nok alligevel allsammen ...

Natrenovationen, som netop er omtalt, havde sit navn efter den omstændighed, at det noget ulækre arbejde skulle foregå om natten. Ordet *dagrenovation*, som vi benytter endnu i vore dage, trods det manglende modstykke, dækkede dengang - som nu - fjernelsen af andet affald. Også ordet *skraldemand* har overlevet. Dengang var skraldemanden forsynet med en træskralde, hvis snerren hidkaldte husmødre og tjenestepiger med skarnbøtterne. På store, åbne vogne førtes affaldet bort til lossepladsen - efter at løst papir og aske i blæsevejr havde forladt vognen og lagt sig til rette på gader og stræder.

Særlig travlt fik vognmændene på de årlige flyttedage. Det var nemlig fra gammel tid tilladt på disse dage at smide alt, hvad man ønskede at kassere, ud på gaden. Man kan let forestille sig, hvilket syn gader og pladser har frembudt ved sådanne lejligheder.

På Eckersbergs tegning i G. L. Lahdes serie om klædedragter ses til højre en »skarn-ager« med sin skralde og sin skovl. Han taler med en »kludekælling«, der samler klude ind; dengang det uundværlige råstof til papirfabrikationen. I baggrunden er en pige ved at tømme sin »skarnfjerding« i skraldemandens vogn.

Byens render

Spildevandssystemet i København

I vore dage fjernes alt spildevand gennem et net af underjordiske kloakledninger; i gamle dage måtte man klare sig med åbne rendestene. De havde et svagt fald hen ad gaderne, og tanken var, at byens forskellige rendestene skulle løbe sammen i bredere render før indholdet løb ud i havnen.

Københavns indbyggere benyttede imidlertid rendestenenes taknemmelige dyb til alt andet end spildevand! Resultatet var, at de i tørre perioder indeholdt en grålig, klæg masse, som kun et kraftigt regnskyl kunne fortynde tilstrækkeligt til at skaffe den fornøde bevægelse. Til gengæld medførte et sådant regnskyl næsten altid, at der blev oversvømmelse i systemet. På grund af overbefolkningen i byen var der - som tidligere nævnt - lagt beslag på alt husrum, således at utallige kældre var indrettet til beboelse. Hver gang et stærkt regnskyl var overhængende, blev kældernedgangene dækket til med forhåndenværende lemme,

sandsække og lignende i det forfængelige håb, at det strømmende vand ville flyde forbi. Ofte blev dette håb beskæmmet, og »kælderfolkene« vågnede op næste morgen til det forstemmende syn af bohavet, der svømmede omkring i adskillige tommer vand, dvs. fortyndet mudder, blandet med alskens skarn!

Rendestenene var som regel anbragt i gadens sider og dannede grænsen mellem den kraftigt hvælvede kørebane og de smalle fortove, som var markeret af en enkelt række smalle fliser. I snævre gader var der kun én rendesten, som var lagt i gadens midte.

En af opsamlingsrenderne dannede en dyb grøft i »Philosophgangen«, en strækning langs Vestervold mel-

»Vandflod på Kjøbmagergade« hedder billedet. Læredrengen har taget tøflerne i hånden og en tøndebund over hovedet. En kvinde med indkøbskurv på armen ser bekymret på

vejret, mens en mere dristig med-
ster tripper af sted med paraply og
kjolen så højt løftet, som anstændig-
heden tillader. En velnæret vagtpost

prøver fortvivlet at mase sig ind i
skilderhuset. Et rendestensbræt sejler
af sted i rendestens rivende strøm.
Litografi ca. 1840.

Enkelte tog det ikke så nøje med hygiejnen og tømte natpottens indhold ud ad vinduet. Tegning af Fritz Jürgensen.

lem det nuværende rådhus og havnen, hvor i dag Vester Voldgade findes. Det var meningen, at dens indhold skulle løbe ud i havnen, men konsistensen af grøftevandet gjorde - som tidligere nævnt - passagen noget træg, hvad der på denne strækning i sommervarmen gjorde opholdet for såvel beboere som promenerende næsten uudholdeligt.

Gang på gang blev det foreslået at overdække denne åbne kloak - men som så ofte blev det kun til lapperier. Man oprensede fra tid til anden grøf-

ten, men lod ellers alt blive ved det gamle.

Byens samlede rendestensnet var på omkring 80 kilometer, og kun en brøkdel heraf var overdækket. Udfor sidegader, porte og indkørsler var renderne gerne overdækket med et *rendestensbræt*. Mange ejendomme havde deres eget, og i stærkt regnskyl var det almindeligt, at disse dæksler rev sig løs og flød med strømmen, således at de bagefter måtte ledes op og bringes tilbage.

Det var naturligvis strengt forbudt at lade latrin løbe ud i rendestenene, men de forskellige håndværkssomheder kunne lade deres spildevand have afløb dertil. Mest plaget i så henseende var spildevandet fra garverne ved Nørreport; ikke blot var det meget ildelugtende, men det måtte sive hele vejen ned gennem Købmagergade, inden man blev af med det.

Iøvrigt har H. C. Andersen i sit eventyr »Den standhaftige Tinsoldat« givet et billede af rendestensforholdene i datidens København.

De toppede brosten

Byens gader og pladser

De fleste gader var *brolagte*, hvad der absolut var bedre end jord- eller grusbelægning. På den anden side var brolægningen meget ringe. Kun ganske få gader i København har endnu brolægning, men den består rigtignok af terning-formede sten,

To brolæggere på vej med deres redskaber: Trillebør, brolæggerjomfru, skovl og hakke. Den bageste går med den endnu anvendte, enbenede brolæggerstol i hånden. Tegning af Vilhelm Pedersen til H. C. Andersens eventyr: »To Jomfruer«.

lagt så tæt sammen, at de danner en sammenhængende overflade. Men i det gamle København brugte man almindelige, runde sten, ganske som man finder dem ved stranden. De blev lagt i løst sand og dannede en yderst ujævn kørebane, ikke mindst for de mange køretøjer, som ikke var forsynet med affjedring.

Til gengæld var brolægningen let at tage op, når man skulle grave ned til vandrenderne for at udbedre skader på disse. Og det stod tit på, for de var evig og altid i uorden. Det var den omstændighed, der medførte forkastelse af et forslag om bedre brolægning, med tilhugne sten og asfalt i fugerne.

Der manglede nemlig ikke ideer til ny og bedre gadebelægning. *Asfalt* turde man dog ikke gå over til; man var bange for, at den skulle ødelægges af frosten. For i det mindste at hjælpe fodgængerne, så de ikke brækkede anklerne, begyndte man at anvende *fortovsfliser*. Karakteristisk nok lod man dem tilhugge på stedet af stenhuggere; en langsom og kostbar fremgangsmåde.

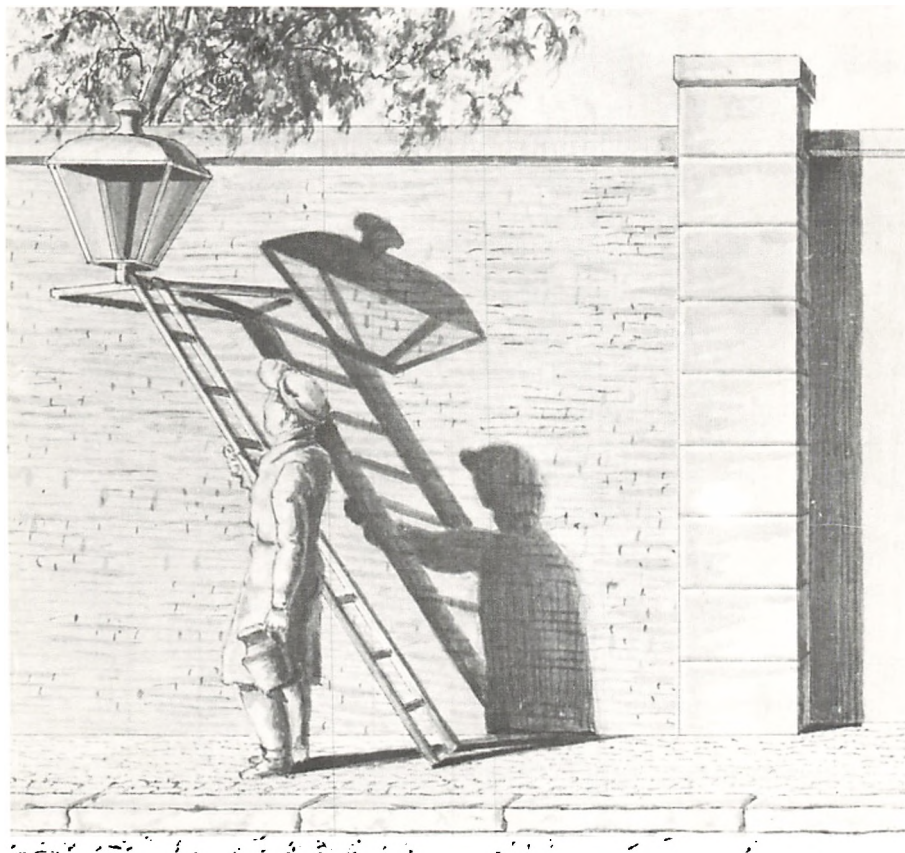
Man forsøgte sig også med træbrolægning, som dæmpede støjen ganske betydeligt, men holdbarheden var ikke så god. »Træbrikkerne« rådnede alt for hurtigt. Man blev alt-

så hængende ved stenbrolægningen, som dog i tidens løb gradvis blev forbedret, idet man dels lod stenene tilhugge, dels lagde dem i et skråt mønster over gaden, som viste sig at danne en bedre overflade for den kørende trafik.

Den ringeste brolægning i hele staden fandtes på Kongens Nytorv. At få lagt en ordentlig brolægning på denne plads i hele dens udstrækning, var en opgave, som det tog henved 20 år at gennemføre. I lange tider lå store dynger af bestilte brosten og fyldte op på torvet, som på regnvejrsdage frembød et næsten ufremkommeligt morads.

Tranlamper og magistratsmåneskin

Gadebelysningen

Lygtetænder med stige og trandunk er ved at fylde på en af de gamle tranlamper. De gav ikke meget lys,

men var nok så kønne at se på som vore dages gadelygter. Tegning af C. W. Eckersberg.

Byens gader og stræder blev efter mørkets frembrud oplyst af *tranlygter*. Oplyst er måske lidt for flot et udtryk. Men lygterne kunne da ses, omend man knap kunne skelne omgivelserne ved deres skær.

De var fortrinsvis opsat på gadehjørner og ophængt på husmurene i et jernstativ. Brændstoffet var *tran*, som blev indført fra Grønland.

Når det efter kalenderen skulle være måneskin, som forøvrigt ved fuldmåne gav en betydelig bedre belysning af staden end de søvnige tranlygter, havde byens sparsommelige styrelse vedtaget, at man kunne undlade at tænde lygterne. Var det imidlertid sådanne aftener overskyet, kunne man naturligvis intet se af månen. Men lygterne blev alligevel ikke tændt - man rettede sig ufravigeligt efter almanakken. Det skulle ifølge den være måneskin - altså ingen ekstra gadebelysning! På sådanne aftener, hvor københavnerne famlede rundt i deres mørklagte by, sagde borgerne, at det var »magistratsmåneskin«.

Kunne magistraten ikke tvinge månen frem, vidste den dog, at der i sommermånederne »fast ingen nat er«, og benyttede naturligvis også her muligheden for at spare på det dyrebare tran, og lod derfor borgerne fin-

de vej i de lyse nætters tusmørke.

I 1825 var der omkring 2000 tranlygter i København. Vægterkorpset skulle passe dem, og hver vægter fik opmålt en bestemt portion tran til påfyldning af lamperne i sit distrikt - og ordre til at holde hus med beholdningen. Kunne de slet lønnede vægtere knibe lidt fra og sælge det på datidens »sorte børs«, blev denne ureglementerede ekstraindtægt som regel omsat i brændevin. Når en vægter gik omkring i beruset tilstand, sagde man derfor, at han var »trannet«.

Først omkring 1857 blev tranlygterne erstattet af *gaslygter*. Og af dem er der i vore dage kun ganske få tilbage.

Da der var køer i København

Husdyrhold inden for voldene

Hvis man i vore dage så en mand trække en ko op ad en trappe, videre gennem en snæver gadedør og korridor ind i en gård, hvor den med en sele om maven blev hejst op på første sal, ville man sikkert overveje, om man først skulle ringe til politiet eller til dyreværnsforeningen.

Men for 130 år siden forekom denne situation jævnligt, fordi man skulle skaffe plads til 12-1300 køer inden for voldene. Det var naturligvis ikke så let, når man dårligt havde plads til menneskene!

Det var især *brændevinsbrænderne*, som holdt køer. Dengang blev »snapsen« fremstillet af talrige små brænderier. Under produktionen fremkom et affaldsprodukt, *bærmen*, som var meget næringsholdigt og derfor velegnet til foder. Men i stedet for at sælge den til bønderne, foretrak mange brændere selv at udnytte bærmen ved at holde køer. Dels havde man billigt foder lige ved hånden, dels kunne man levere mælk, som kunne udgøre en ikke

ubetydelig del af byens forsyning.

Imidlertid var denne mælk ikke særlig god, fordi den bar præg af foderets ensidighed og de dårlige forhold, hvorunder dyrene var opstaldet. Det siger sig selv, at man med det store pres, der var på alt, hvad der blot kunne minde om menneskeboliger, kun kunne afse de ringest tænkelige rum til kreaturerne.

Enkelte steder søgte man at blive af med køernes gødning ved simpelt hen at lede den ud i gadens rendestene. Det fandt de omboende trods alt for ubehageligt, hvorfor de klagede til stadens styrelse, som naturligvis omgående forlangte dette uvæsen stoppet. Men her kunne man forvente, at det gik som i utallige andre tilfælde, hvor myndighederne udstedte påbud eller forbud: Der skete ingenting!

Det var nemlig karakteristisk for tiden, at der ikke var nogen »magt« bag disse bud. Den borger, som sagen vedrørte, kunne altid skyde sig ind under, at sagen nok skulle blive

En ældre kvinde med sin kære mope under armen. Tegning af Vilhelm Pedersen til H. C. Andersens eventyr »Kjærestesorg«.

bragt i orden, når blot man ville vise lidt tålmodighed. Og det blev i vid udstrækning imødekommet - det var jo så nemt!

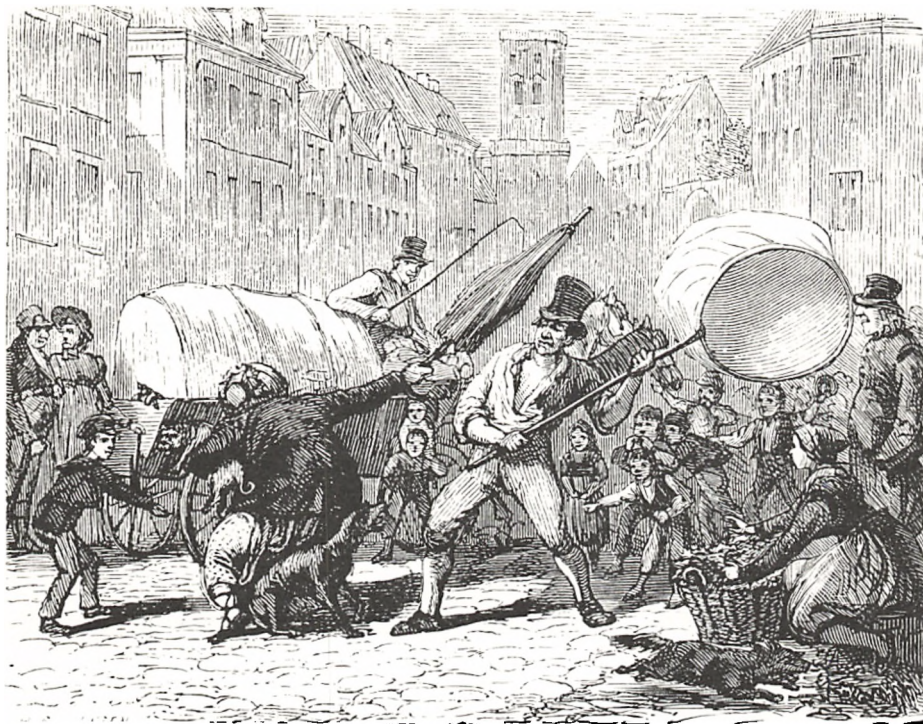
Et andet husdyr fyldte knap så meget, men fandtes til gengæld i

uønsket mængde: *hunden*. Også dengang satte menneskene pris på hundens venskab, og det var på mode at holde hund, gerne en lille skødehund, som bekvemt kunne huses i boligerne.

Det var imidlertid de herreløse hunde, som var stadens svøbe. Af ganske naturlig selvopholdelsesdrift kastede disse omstrejfer sig over alt spiseligt, som de traf på deres vej. Hertil kom, at de kunne blive angrebet af hundegalskab, som var endnu farligere dengang, fordi man ikke kunne helbrede sygdommen. En gang om året - i hundedagene på sensommeren - skulle så mange som muligt af de herreløse hunde derfor fanges ind og aflives.

Dette arbejde blev forestået af *hunderakkeren*, der drog gennem byens gader og stræder med sin overdækkede vogn og sit vældige »fiskenet«. Han blev lønnet efter antallet af indfangede hunde, så hans interesse i at få fat i så mange hunde som muligt var ganske indlysende.

I hundedagene holdt dyrenes ejere derfor deres hunde hjemme af angst for, at de skulle blive indfanget. Skete det alligevel, havde ejeren dog en chance for at hente dyret inden en ganske kort frist på Veterinærskolen på Christianshavn, hvor fangsten

blev indleveret, og aflivning af de hunde foretaget, som ikke blev indløst.

Hundes naturlige trang til at grave medførte, at der ikke måtte færdes hunde på Københavns volde. En *voldskytte* havde ordre til - uden hensyn til den eventuelle ejer - omgående at nedskyde enhver hund, der blev set på volden.

Senere søgte man at begrænse hundenes antal ved at pålægge en hundeskat.

Hunderakkeren i arbejde. En hund prøver at skjule sig under skørterne på en kone, der forsvarer sin hund ved at slå fra sig med paraplyen. Efter tegning af Knud Gamborg.

Den viise Magistrat

Byens styre

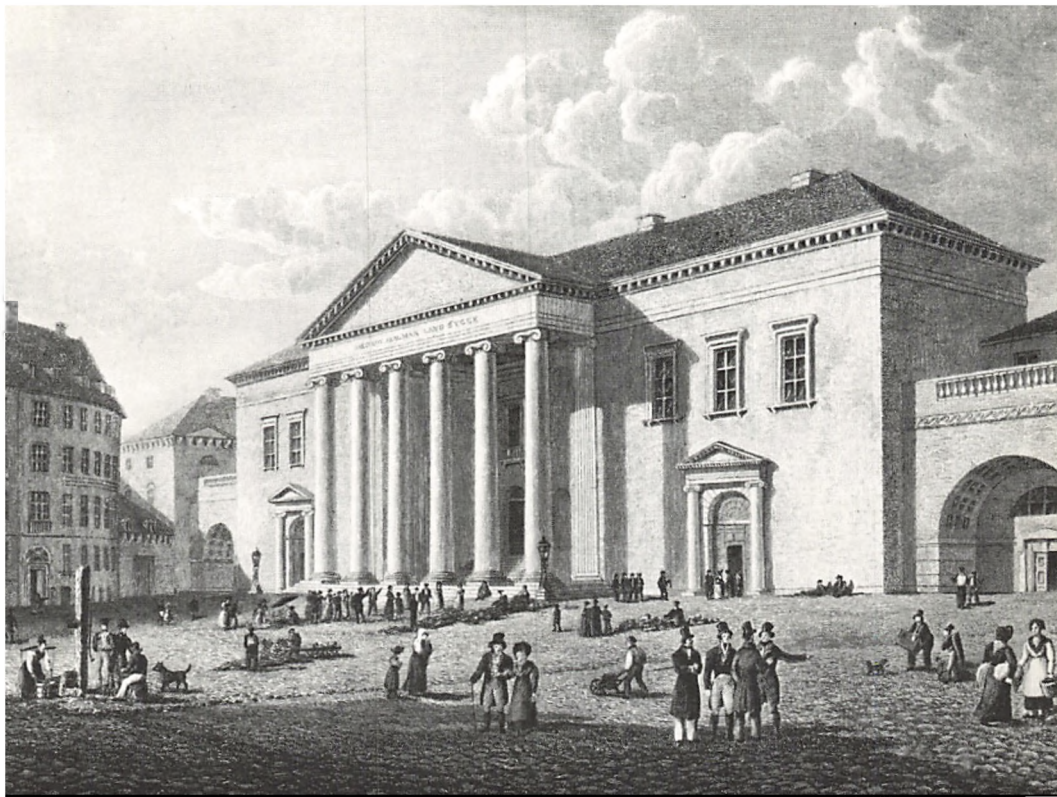
Det stående spørgsmål i alle byer har til enhver tid været: Hvor meget må byen bestemme selv? Den gamle københavnske styrelse, byrådet, kan føres tilbage til 1659, umiddelbart efter stormen på København. Da fik staden ret til at sammensætte et råd af 32 af »de bedste og fornemste borgere«. For at understrege den demokratiske indstilling havde også håndværkere mulighed for at blive optaget i de 32 mænds forsamling, som således i bogstavelig forstand var *borgernes repræsentanter*. Det er fra denne institution den nuværende *borgerrepræsentation* stammer.

Heroverfor stod *magistraten*, som repræsenterede landets *regering*, altså kongen. Den bestod af 2 borgmestre og 6-8 rådmænd, der var valgt af kongen. Havde de 2 grupper afvigende opfattelser af en sag, var det magistraten, som fik det afgørende ord. Byens selvstyre var på den måde ikke ret meget værd. Havde magistraten taget stilling til en sag, blev borgernes repræsentanter kun

»hørt« og fik lov til at afgive betænkninger og forslag. De kunne heller ikke indgive andragender til regeringen uden om magistraten.

Hertil kom, at en række anliggender var henlagt under særlige *direktioner* og *kommissioner*, som bestod dels af embedsmænd fra centraladministrationen, dels af medlemmer af magistraten, dels af nogle ganske få borgerrepræsentanter. Dette var blandt andet tilfældet med skolevæsenet og fattigforsorgen.

De 32 mænds forsamling var ganske naturligt særligt interesseret i, at stadens kasse ikke blev belastet med unødvendige udgifter. Det var jo skatteborgernes penge, det drejede sig om. Men ikke engang på dette område kunne den træffe afgørelser alene. Først efter Frederik VI's død i 1839 turde man løsne tøjlerne og udarbejde en ordning, som skabte en mere rimelig magtbalance mellem regeringens og borgernes repræsentanter. Nytårsdag 1840 stadfæstedes »Anordning angaaende Communal-

bestyrelsen i Kjøbenhavn».

Naturligvis var kommunalreformen et fremskridt, men den kunne ikke udrydde det bureaukrati, der fra gammel tid rådede i magistratens kontorer. Embedsmændene viste tydeligt, at der var et dybt svælg mellem dem og de borgere, de var ansat til at betjene.

Magistraten havde en særpræget forretningsgang. Man udfyldte en

Københavns Rådhus fuldført 1815. - Bygningen står stadig og er nu Københavns domhus, der ligesom Frue Kirke og det gamle Christiansborg blev opført af arkitekten C. F. Hansen. Efter tegning af Lt. Col. Batty, London, 1829.

trykt *tilsigelse* og lod et bud aflevere den til den borger, hvis sag var under behandling.

På tilsigelsen var anført en dato og et tidspunkt, og når den tilsagte indfandt sig med sedlen, blev der afgivet et mundtligt svar på f.eks. en ansøgning. Magistraten nedlod sig skam ikke til at skrive *breve* til borgerne!

For at føje spot til skade kunne den tilsagte endda risikere, at kontoret var lukket på det anførte tidsrum. Man havde nemlig ikke faste ekspeditionstider, og det var meget almindeligt, at borgerne gik forgæves.

Blandt de sager, som magistraten også dengang tog sig af, var ændringer af gadenavne. Beboerne i *Skidenstræde* var efter mange års forløb trætte af at bo i en gade med så kedeligt et navn. I 1818 skrev beboerne til magistraten: »Da Skidenstræde, nu af Nye broelagt, er en særdeles smuk og reel Gade ... fordrister Sammes Gaard- og Huuseiere sig underdanigst at ombede ... at Samme nu ogsaa maatte faae et andet Navn.« De foreslog selv *Krystalgade* – man søgte åbenbart til den modsatte yderlighed – og navneændringen blev bevilget.

Ulkegade var berygtet som bordelkvarter, og beboerne i den »pæne« ende ansøgte derfor i 1823 om nav-

neforandring. Det blev bevilget, og det nye navn blev *Holmensgade*. Men kort tid efter var det navn lige så berygtet som det tidligere, og da beboerne påny ansøgte om navneskifte, blev det dog nægtet.

En del af Holmensgades huse er i vore dage bevaret i gaden *Bremerholm*.

På en af sine tegninger viser Fritz Jürgensen en drøftelse mellem nogle embedsmænd. Manden til højre synes at være en meget betydningsfuld herre.

Hej vægter! Klokken er slagen ni!

Politi- og vægterordningen

I vore dage er politibetjentene populære skikkelser i gadebilledet. De skal naturligvis sørge for opretholdelsen af ro og orden og regulere færdslen, men desuden skal de optræde som borgernes hjælpere på mange områder.

I 1839 fandtes der kun godt og vel 80 politibetjente i det københavnske korps, og de var af en helt anden støbning end de nutidige. De var opdraget til at opfatte deres opgave nærmest som en *straffende* myndighed. Loven skulle overholdes til punkt og prikke - og den, som ikke ville høre, måtte føle. Derfor var hver betjent udstyret med en svær spanskroksstok, som var flittigt i brug. Det var således ikke helt uden grund, at de nærmest blev betegnet som borgernes »fødte« fjender.

Politibetjentenes uniform var let kendelig på lang afstand: En rød livkjole med grøn krave. Den grønne farve er som bekendt bevaret gennem tiderne som politiets »officielle« farve.

Politiet magtede ikke altid at opretholde ro og orden. I september 1819 opstod der pludselig uroligheder i København. En jødefjendtlig propaganda havde fundet grobund og pøbeloptøjer førte til ødelæggelse af jødernes boder og til overfald på jødiske medborgere. Frederik den Sjette greb personligt ind i *jødefejden*, afsatte den ansvarlige politimester og udnævnte en mere effektiv leder, der kunne bringe optøjerne til standsning.

Natvægterne afløste betjentene efter mørkets frembrud. Deres antal var omkring dobbelt så stort som politibetjentenes, men deres opgaver var også mere omfattende. Foruden at patruljere i gaderne om natten, skulle de passe de mange tranlygter - datidens eneste gadebelysning - og holde øje med eventuelle ildebrande. 12 særlige *tårnvægtere* holdt udvig dag og nat fra byens kirketårne, for at være klar til at slå alarm, hvis brand skulle opstå.

I modsætning til politibetjentene

En politibetjent i færd med at rydde Frederiksberg Runddel. Rimeligvis har nogle gadedrenge startet urolighederne ved at vælte konens kurv med æbler. Efter tegning af K. Gamberg.

var vægterne ret populære. De var rekrutteret blandt jævne folk, og deres nytte i byens liv var ganske åbenbar, når de natten igennem sørgede for, at deres medborgere kunne sove trygt. Hver time sang de et vers af

den gamle vægtersang og fortalte således, hvor mange klokken var.

Det vers, der blev sunget klokken 9, lød således:

Nu skrider dagen under
og natten vælder ud.
Forlad, for Jesu vunder
vor synd, o milde Gud.
Bevare kongens hus
samt alle mand
i disse land
fra fjendens vold og knus.

Klokken 10 sang vægterne det vers,
man hyppigst ser citeret:

Om I vil tiden vide,
husbonde, pige og dreng,
da er det på de tide
man føjer sig til seng.
Befaler eder Herren fri,
vær klog og snild,
vogt lys og ild.
Vor klokke er slagen ti.

Vægterne var kun sjældent sangvir-
tuoser, og der kom ofte klager over
deres hæse, umelodiske røster. Det
var sikkert heller ikke behageligt at
blive vækket klokken 3 om natten,
når vægteren passerede forbi lige
uden for det åbne vindue. Til gen-
gæld kunne man glæde sig over de
smukke ord:

Nu skrider natten sorte
og dagen stunder til.
Gud, lad dem blive borte,
som os bedrøve vil.
Vor klokke er slagen tre.
O, fader from,
til hjælp os kom,
din nåde os beté.

Vægternes arbejdstid var natteti-
merne. Men da lønnen var meget lil-
le, var de fleste vægtere nødt til at

En arrestant føres af to vægtere til
»Kammeret« i Sluttergade ved siden
af rådhuset. Buegangen og »Sukke-
nes Bro« i baggrunden viser, at de
er tæt ved målet. Efter tegning af
Knud Gamborg.

have arbejde også i dagtimerne. Den søvn, de således blev snydt for, måtte de redde sig i en stille krog under natpatruljeringen. Det var selvsagt en kedelig sag for en vægter at blive grebet på fersk gerning, mens han fik sig en lur i en kælderhals. Hertil kom de drillerier, som borgerne - særligt de unge - kunne finde på over for deres trætte medborgere i vægteruniform. Det var en yndet sport at få fat på en vægters kabuds eller morgenstjerne. Når vægteren satte efter spasmagerne, turde han jo ikke tilkalde hjælp, fordi han derved afslørede, at han havde sovet på sin post.

Traf vægterne en fuld mand, som dårligt kunne gå eller stå på egne ben, transporterede man ham på en stige, som man havde bundet ham fast til med de svære læderbælter, der var en del af vægternes uniform. Og så gik turen til »kammeret« - datidens politistation - fulgt af hujende gadedrenge.

Vægterne havde også små, private aftaler med mange mennesker. Vækkeure var en sjældenhed, og folk, der havde svært ved at komme op om morgenen, bandt en snor om hånden og hængte snorens anden ende ud af vinduet og ned langs husmuren. På det aftalte klokkeslæt kom vægteren

forbi og trak i snoren, så de søvnige kom op til rette tid. Men man løb naturligvis den risiko at blive vækket midt om natten af en forbipasserende spasmager!

Strafferetten var meget streng, set med nutidens øjne. Forbrydere blev stillet for retten, enten det almindelige kriminalkammer eller *Inkvissions-kommissionen*. Den sidstnævnte domstol var berygtet, fordi den havde lov til at anvende tortur overfor de anklagede. Det blev dog forbudt fra 1837 og i 1842 blev domstolen helt ophævet.

Behandlingen i fængslerne var meget brutal. En gårdejer fra Valby, der var mistænkt for ildspåsættelse, overtrådte reglementet i fængslet ved at skrive brev til en medfange. Han blev idømt 15 slag *tamp*. Da han var meget svagelig, bad han om at blive fritaget, men der var ingen nåde. Da eksekutionen var overstået, faldt han besvimet om.

I *Slutteriet* gik det knap så strengt il. Hårdhjertede kreditorer kunne kræve deres skyldnere indsat i *gælds-fængsel* i det civile arresthus, som lå i Slutterigade. Her måtte fangerne få besøg af venner og familie, og der blev af og til holdt lystige fester.

På Christianshavn lå det store fængsel, *Børnehuset*, der oprindeligt var en opdragelsesanstalt for børn og unge. De indsatte var dømt til *tugt-, rasp- og forbedringshus*. Ordet »rasp« hentyder til et af de beskæftigelsesarbejder, man anviste de fængslede, at raspe farvetræ. Også for kvinder var der i samme fængsel en arbejdsafdeling, *Spindehuset*.

De groveste forbrydere blev dømt til *fæstnings-slaveri*. De blev benyttet til arbejde på offentlige anlæg, f.eks. til udbedring af fæstningsvoldene. De havde en let kendelig dragt på - den ene side var sort, den anden

De indsatte i gældsfængslet - »slutteriet« - synes at more sig herligt. Efter tegning af K. Gamborg.

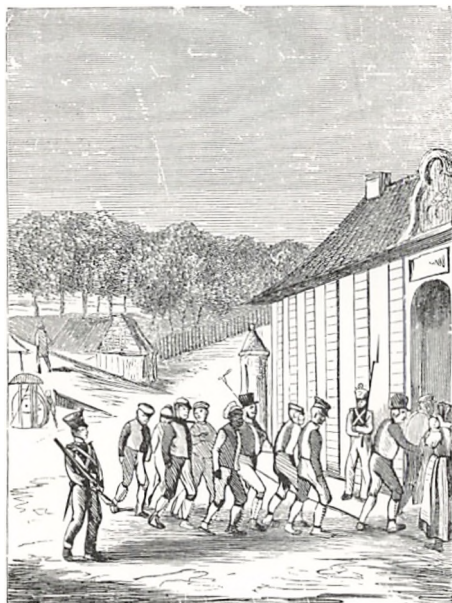
grå. Når de gik på gaden, havde de bøjler om fødderne og var lænket sammen to og to.

Slaveriet blev først afskaffet 1851. Iøvrigt brugte man indtil 1840 at brændemærke forbrydere, og blandt de gammeldags, rå straffe kan nævnes *kagstrygning*. Synderen blev bundet til en pæl - *kagen* - og pisket på den blottede ryg til blodet flød.

Dødsdømte blev henrettet på Amager Fæld, hvor retterstedet lå siden 1806. Henrettelsen skete ved halshugning. Både kagstrygning og

henrettelse foregik offentligt og trak som regel mange mennesker til som interesserede tilskuere.

Fæstningslaver på vej ind gennem porten til Stokhuset ved Østervold. Til venstre ses volden og ved dens fod en del af reberbanen. En »slave-sergent« driver fangerne af sted. En af dem hilser på en kvinde med et barn på armen. Måske er det hans familie.

Der er gjort klar til kagstrygning. Politiofficeren står ved pælen - kagen - og venter på den, der skal piskes offentligt. Risene er lagt i blød i vand, og den, der skal eksekvere straffen, har smøget ærmerne op. Efter tegninger af P. Klæstrup.

Ildløs

Brandvæsenet

Det er ikke svært at forestille sig, hvor let en brand i København kunne betyde en omfattende katastrofe for byen og dens befolkning. Risikoen var meget stor, dels på grund af befolkningstætheden, dels fordi anvendelsen af åben ild var en livsnødvendighed. Det var derfor ikke en

tom formaning, når vægterne klokken ti om aftenen i den gamle vægtersang påmindede borgerne: »Vær klog og snild - vogt Lys og Ild ...!«

Københavnerne havde under de 2 store bybrande i 1728 og 1759 set, hvor katastrofalt hurtigt ilden kunne brede sig. Var der først udbrudt

*Vandvogn på vej til ildebrand.
Akvarel af Eckersberg i G. L. Lahdes
serie om klædedragter.*

brand, kunne man sjældent redde den ejendom, hvor ilden var opstået. Man koncentrede sig derfor omgående om at begrænse brandens omfang og redde nabobygningerne.

Det var vigtigt, at enhver ildløs blev opdaget så tidligt som muligt, og denne opgave påhvilede i særlig grad *vægterne*. Mærkede de under deres

patruljering røglugt eller andre tegn på ildløs, skulle de omgående lade fløjten skingre som signal til de øvrige vægtere og råbe »brand«! Folk måtte vækkes og ud af deres senge for at være klar til at forlade hus og hjem, hvis det blev nødvendigt. Samtidig tog kirkeklokkerne fat, og en lygte - eller om dagen et flag - blev

Ildebrand i det gamle København. Midt i billedet ses Frederik VI til hest med en adjutant. I forgrunden fløjter en vægter efter flere kolleger. To drenge rider bort med en tønde på en »sluffe« for at skaffe mere vand. Alt er præget af forvirring og uro. Efter tegning af P. Klæstrup.

hængt ud af kirketårnet for at vise, i hvilken retning branden var opstået.

Noget egentligt »professionelt« brandvæsen fandtes ikke. Brandfolkene var håndværkere, fortrinsvis murere og tømrere, som mod betaling skulle stille, når der udbrød brand. I sin opbygning var brandvæ-

senet uhyre kompliceret, og det var systemets store svaghed, at det virkede som et trægt arbejdende maskineri. Netop i tilfælde af brand er det jo af afgørende betydning, at alle forholdsregler træffes så hurtigt som overhovedet muligt.

Når ilden var opdaget, skulle brandvæsenets ledelse og de militære myndigheder alarmeres, inden man kunne tilkalde brandmandskabet, som derefter stillede ved sprøjtehuse-
ne for at gøre sluknings-materiellet klart.

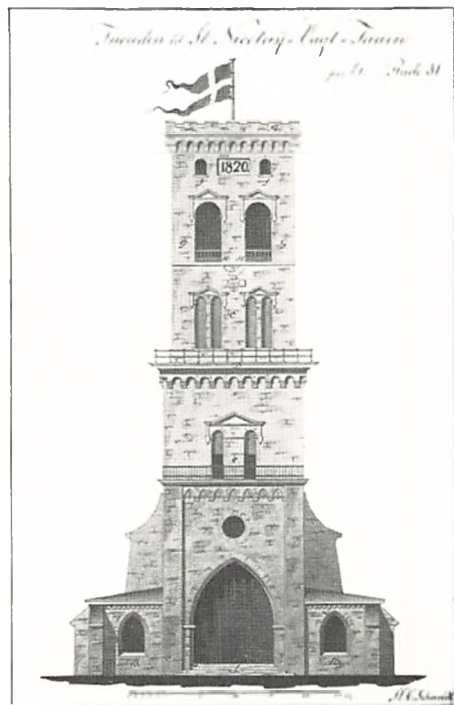
Sprøjterne skulle derefter trækkes til brandstedet og vand skaffes til veje. Det første vand skulle skaffes af husejerne i det kvarter, hvor ilden opstod. Hver ejendom havde vandkar med øse, læderspande og brandlygter, og disse ting skulle være klar til brug for redningsmandskabet. Mens denne beholdning af vand blev brugt, var en særlig del af brandmandskabet i gang med at skaffe mere vand fra byens pumper og springvand. Var ilden udbrudt i ejendomme ud til kanalerne eller havnen, havde man nogle *pramsprøjter*, som udnyttede havvandet.

Militæret og borgervæbningen var naturligvis også inddraget i brandslukningsarbejdet, bl.a. med at rydde gaderne. Det var nødvendigt især

fordi byens borgere som tilskuere var langt hurtigere på færde end brandvæsenet og derved besværliggjorde slukningsarbejdet.

Var endelig hver mand på sin plads, kunne det ske, at materiellet

var i uorden, f.eks. at slangerne var utætte, pumperne ude af funktion, eller at man simpelthen ikke kunne få det vand, der skulle bruges. Og dermed havde alle de omhyggelige forberedelser været forgæves.

Under den store brand i 1795 blev også Nikolaj Kirke ødelagt. Kirkeskibet og spiret brændte, men det kullede tårn blev stående. I 1820 blev det restaureret efter forslag fra brandmajor H. C. Schmidt, og her fik brandvæsenet sin hovedstation indtil 1892. Tegn. af H. C. Schmidt.

Det var pålagt vægterne at holde udkikk efter eventuelle brande og slå alarm. Vægteren står her i Nikolaj Tårn og passer sit arbejde. Han har en kikkert, så han har mulighed for at se, om det er en rigtig ildebrand eller blot en »skorstensild«.

Sot og sygdom

Sygdomsbekæmpelse og begravelsesvæsen

Det kan næppe undre, at sundhedstilstanden i datidens København var væsentlig ringere end i vore dage. Man havde endnu ikke opdaget, at mange sygdomme skyldes bakterier og virus og kunne derfor ikke beskytte sig mod sygdommene, f.eks. ved bedre hygiejne. Nok kogte man vandet og siede det, inden det blev drukket, fordi man af bitter erfaring vidste, at et slemt mavetilfælde nemt blev resultatet, hvis man lod være. Men *hvorfor* man blev syg, kunne ingen svare på.

Den dårlige hygiejne medførte blandt andet en meget stor *spædbørnsdødelighed*, og mødre til nyfødte børn var stærkt udsatte for at dø af *barselsfeber*. På den offentlige fødeanstalt, *Fødselsstiftelsen*, døde i 1839 50 % af de indlagte kvinder efter fødslen.

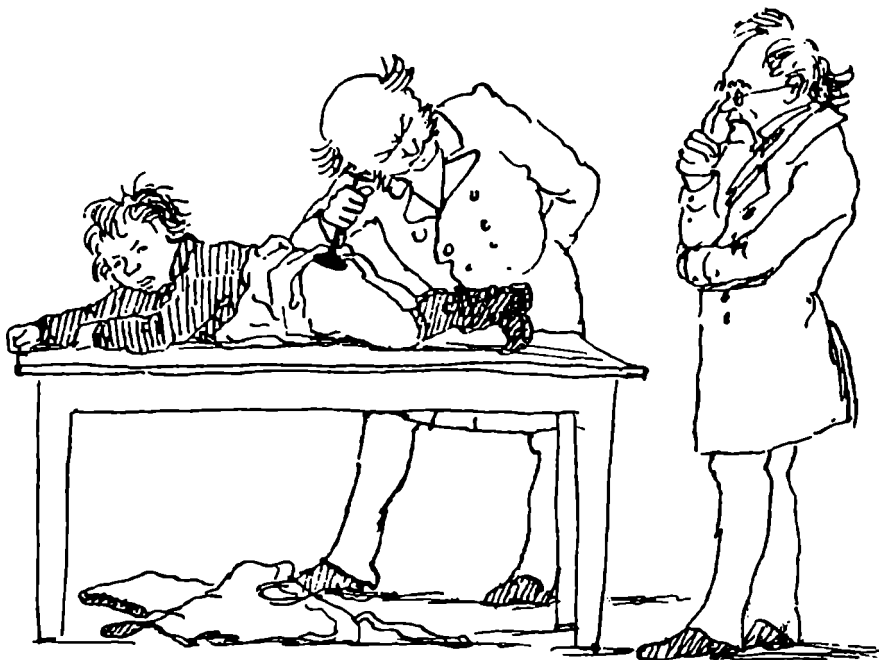
Den gennemsnitlige *levealder* var ikke særlig høj. I perioden 1835-39 sagde statistikken, at den var ca. 35 år, og i de følgende år dalede den yderligere. Det vil naturligvis ikke

sige, at der ikke var mange gamle mennesker. Men der var noget usædvanligt ved at nå en høj alder, så man kaldte 70-års alderen for »støvets år«.

Københavns overbefolkning skabte enorme sociale og sundhedsmæssige problemer. Det var, som tidligere nævnt, de ringest stillede, det gik ud over. Det var imod tidens ideer at forhindre grundejerne i at udnytte deres ejendomme, som de ønskede. Omkring 1840 var boligarealet pr. indbygger i gennemsnit under 20 kvm; det mindste blandt Europas hovedstæder.

Fængselspræsten C. H. Visby var oprørt over sin samtids ligestyldighed overfor de usle forhold, mange medborgere måtte leve under. Han beskrev i 1845 de ringeste af boligerne:

... Opgangene er i Reglen ad en steil og brøstfældig Trappe, ofte kun ad en Stige. Jeg har været paa Steder, hvor denne Stige endte med en Lem, der maatte løftes op med Hovedet, og

En undersøgelse på Frederiks Hospital. Nok var forholdene primitive i gamle dage, men Fritz Jürgensen, som er mester for denne tegning, har nok overdrevet lidt!

hvor man da befandt sig lige under Rygningen af Taget i et tresidet Rum over Hanebjælkerne. Kakkellovnen mangler ikke sjældent ganske ... Ruderne ere tidt itu og tilklistrede med Papir eller tilstoppede med Pjalter. Den største Urenlighed hersker næsten overalt. Der bliver aldrig vasket hverken Gulv eller Trapper, og da

Vinduerne lige saa lidet nogensinde oplukkes, for at ikke den Smule Varme, som er fremkaldt ved det menneskelige Legemes Uddunstninger, skal tabes, hersker der i Reglen en kvælende, højst usund Atmosphære. For saadanne Lejligheder betales fra 8 til 14 Rdlr. halvvaarligen (1978: 130-230 kr. om måneden). De Fattiges Føde er i Almindelighed tør Mad, og da denne vanskeligen vil glide, hjælpe de derpaa ved Kaffe og Brændevin. Varm Middagsmad er sædvanligvis ukjendt, undtagen naar den tilsendes dem af godgørende Mennesker.

Alkoholisme var udbredt blandt de dårligst stillede og en klar følge af de elendige forhold. Brændevinen var billig, og der var nok af den. De tidligere omtalte uhygiejniske forhold og det usunde drikkevand nedbrød helbredet yderligere, og de mange sociale tabere måtte tilsidst indlægges på Almindelig Hospital.

Her kunne de afslutte tilværelsen under nok så fortvivlende forhold, som beskrevet af lægen L. I. Brandes i 1852:

... Næsten alle Stuer ere overfyldte med Senge, der paa mange Steder staa saa tæt sammen, at man næppe kan komme ind imellem dem, endsi-ge at der skulle være Plads til et lille Bord ved hver Seng. Derfor gemmes i Reglen Smør, Sukker, Kød og alle Slags Rariteter i selve Sengen nede ved Fødderne, og kun de, der have en større Sans for Orden, sørge for at faa et Bræt opslaaet over Fodstyk- ket eller et lille Skab indrettet der.

Også de øvrige borgere kunne blive syge.

Ved almindelige sygdomstilfælde kunne man dengang som nu sende bud efter en læge, som søgte at fastslå sygdommens art og behandle den bedst muligt. Men selv om lægekun-

sten også dengang byggede på videnskabelige principper, gik datidens læger gerne ind for behandling med en række gode, gamle, prøvede lægemidler, hvoraf »amerikansk olie« næsten er det eneste, der nu er tilbage.

Havde man endelig hentet lægen - og der skulle mere til dengang end i vore dage, før man gik så vidt - kunne det ske, at denne stod magtesløs, og så måtte den syge på hospitalet. I København fandtes for den civile befolkning »Det kongelige Frederik V's Hospital«, forløberen for »Rigshospitalet«. De gamle hospitalsbygninger i Bredgade eksisterer endnu og huser i vore dage Kunstindustri-museet.

Hær og flåde havde egne sygehuse, nemlig *Garnisons Sygehus* i Rigersgade, ikke langt fra Kongens Have, og *Søkvæsthuset* på Christianshavn.

At bevare sunde tænder i munden livet igennem lykkedes kun for de færreste mennesker, fordi man var ukendt med forebyggende tandpleje. Havde man ondt i en tand, stak man blot et lille stykke vat, vædet med »pimpernilledråber« ned på det ømme sted - og håbede at smerterne forsvandt. Blev det helt galt, lod man tanden trække ud - uden bedøvelse.

Det kunne man få barberen til at gøre; det var kun de mere velbeslædede, der tillod sig den luksus at opsøge en af de forholdsvis få tandlæger, som fandtes dengang. Det var dog ikke underværker, de kunne udrette. Der var højest tale om en primitiv plombering. I øvrigt var man indstillet på at tilbringe sin alderdom uden tænder eller med kun ganske få stumper tilbage i munden - og indrette sin føde derefter.

Var en københavner afgået ved døden, måtte de efterlevende i gang med at få ordnet begravelsen. Man stod her over for gamle skikke og forældede lovbud, som gjorde arrangementet både besværligt og kostbart. *Regensen* havde fra gammel tid et *ligbærer-privilegium*. Det betød oprindeligt, at man kun måtte benytte Regensens studenter til ligbærere; en orden, der skulle skaffe dem en ekstraintægt. Senere holdt studenterne op med at »bære« personligt; men der skulle svares bidrag til dem alligevel, når man overlod andre denne opgave.

Ved begravelser skulle anvendes autoriserede *bedemænd*, og der var 5 at vælge imellem. Betegnelsen *bedemænd* kommer af, at deres opgave var at gå rundt til venner og slægtninge til den afdøde, som familien

ville have med til begravelsen og *bede* - dvs. indbyde - dem til højtideligheden.

Bedemændenes virke var imidlertid gradvis udvidet til at omfatte alle praktiske foranstaltninger, der ved-

rørte begravelsen. Sådan er det ganske vist også i nutiden, men deres eneret medførte stærkt opskruede priser på alt, hvad der havde med begravelsen at gøre, lige fra arbejdslønnen til graverkarlene til den eks-

Begravelseshøjtideligheden er nået til det øjeblik, hvor bedemanden træder frem og - med datidens sprogbrug - spørger: »Er der flere, det kunne mere at se liget?» Efter tegning af P. Klæstrup.

trabetaling, der skulle ydes, hvis ligbærerne skulle møde med *hvide* handsker.

100 rigsdaler for en begravelse (ca. 10.000 kr.) var ikke noget usædvanligt beløb, men det var en udgift, der kunne slå økonomien fuldstændig i stykker for familier med beskeden indkomst - ikke mindst, hvis det var forsørgeren, der var død. Det var imidlertid en æressag at få den afdøde »pænt i jorden«, så på det punkt måtte ikke spares.

Begravelsen udgik gerne fra hjemmet, hvortil de indbudte ankom, iført lange, sorte kapper - de såkaldte *sørgekapper* - som man normalt lejede. Følget samledes om kisten for at se afdøde endnu engang, inden låget blev skruet på. Efter en forfriskning, bestående af et glas vin og et stykke kage, som bedemandens tjener bød rundt, begav alle sig på vej til kirkegården, til fods bag den hestetrukne ligvogn.

Far i mag!

Drosker, dagvogne, jernbaner, skibsfart og postvæsen

Det er sikkert svært at forestille sig, men i det gamle København gik man. Der var hverken biler, cykler, sporvogne eller busser.

Ville man endelig køre, når man ikke selv havde heste og vogn, måtte man henvende sig til en vognmand. Datidens »taxa'er« var naturligvis hestetrukne, og de første dukkede op i 1828, men så gik det også stærkt;

2 år efter havde man 60 drosker i staden.

Omnibussen til Frederiksberg på vej ned gennem »Strøget«, som også dengang var »gå-gade«. Vognens brede hjulfølge skulle sikre en roligere kørsel over de toppede brosten. Efter tegning af Otto Bache.

Omtrent samtidig oprettedes den første »buslinie« efter londonsk forbillede. Den kørte med 4 heste og havde plads til 6 personer indeni og 5 udenpå. Ruten var Købmagergade - Lyngby og tilbage igen næste morgen. Snart dukkede flere »busser« op. Et fælles træk for dem var den opsigt, de vakte i bybilledet som noget ganske usædvanligt og helt nyt. Borgerskabets strenge kønsmoral medførte, at det blev anset for »upassende«, at herrer og damer kørte sammen i omnibus.

Skulle man til provinsen, kunne man komme med de vognmænd, som medførte post. Turene gik nogle

Før jernbanens tid måtte man klare sig med hestetrukne diligencer eller dagvogne. Billedet viser det indre af en sådan vogn, en kupé, som blev forbilledet for eftertidens togkupeer. Tegning af Vilhelm Pedersen til H. C. Andersens eventyr »Lykkens Kasker«.

gange om ugen. Uheldigvis afgik de først, når der var fyldt op med passagerer, så det var umuligt at lægge nogen tidsplan.

Tog man med en almindelig vognmand, f.eks. fra København til Helsingør, kunne man opleve, at kusken

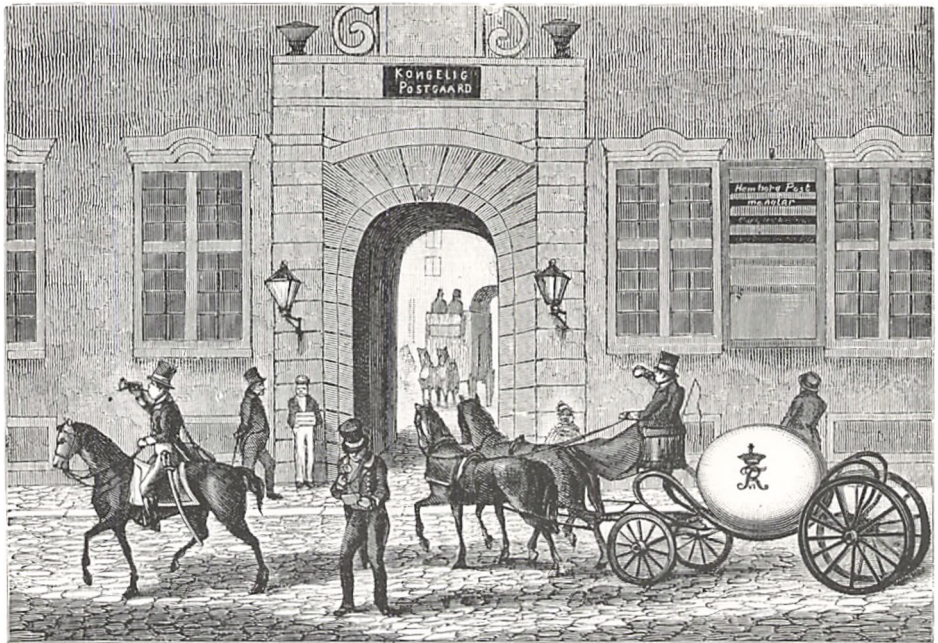
»bedede« ved så godt som hver eneste kro på vejen. Disse afbrydelser tog ofte længere tid end selve turen, som på denne måde med lethed kunne vare mere end 10 timer.

En rejse til Jylland kunne foregå med skib hele vejen fra København, men mange foretrak at køre til Korsør og nøjes med en mindre sejltur. De små sejskibe, som medtog passagerer, var nemlig meget ubekvemme, ikke mindst under en længere sejltur.

I 1819 blev den første *dampskibsroute* etableret. Skibet hed »Caledonia« og blev indsat på ruten København - Kiel. Skibet var bygget i England; det første danskbyggede skib, »Frederik VI«, kom først nogle år senere.

Jernbaner kendte man ikke noget til før 1847, da linien København - Københavns første banegård. *Akva-rel af H. Ley 1847, Øregård.*

Roskilde blev taget i brug. Som det er sædvanligt ved den slags lejligheder spæede mange mennesker denne indretning en kort levetid. Man hævdede i fuld alvor, at så hurtig transport af mennesker var mod naturens orden og derfor måtte medføre varig, fysisk skade!

Postvæsenet er en gammel opfindelse. Men først så sent som i 1849 begyndte man at *uddele* breve. Betaling gennem frimærker og postkasser til afsendelse af breve kom 2 år senere. Af de mere særprægede køretøjer som postvæsenet benyttede,

Kugleposten ud for Postgården i Købmagergade. Gennem porten ses en diligence i gården. Efter tegning af P. Klæstrup.

kan nævnes *kugleposten*, en hestevogn, med en stor kugle til postforsendelser mellem København og Roskilde.

Udbringning til de enkelte adressater foregik ved postbude, som meldte deres ankomst ved at ringe med en klokke. Før postkassernes fremkomst skulle postbudene nemlig

ikke blot aflevere breve, men også modtage forsendelser, der skulle sendes videre med posten.

De rejsende til København kom i de fleste tilfælde ind gennem Vesterport. Derfor lå der fra gammel tid mange gæstgivergårde i nærheden af porten. På Halmtorvet lå *Knapsted-*

gård og i Vestergade en hel række gæstgivergårde, bl.a. den kendte *Tre Hjorter*.

Stadens fornemste hoteller lå på Kongens Nytorv. Endnu eksisterer *Hotel d'Angleterre*, og ikke så langt derfra, hvor Magasin findes i vore dage, lå *Hotel du Nord*.

Naturligvis var der også mange steder, hvor man kunne overnatte for små penge. Blandt sådanne logihuse kan nævnes *Pjalttenborg* på hjørnet af Landemærket og Åbenrå.

I det gamle København bragte postbudene også brevene rundt, men ringede med en klokke, så alle vidste, at posten var kommet. Efter tegning af K. Gamborg.

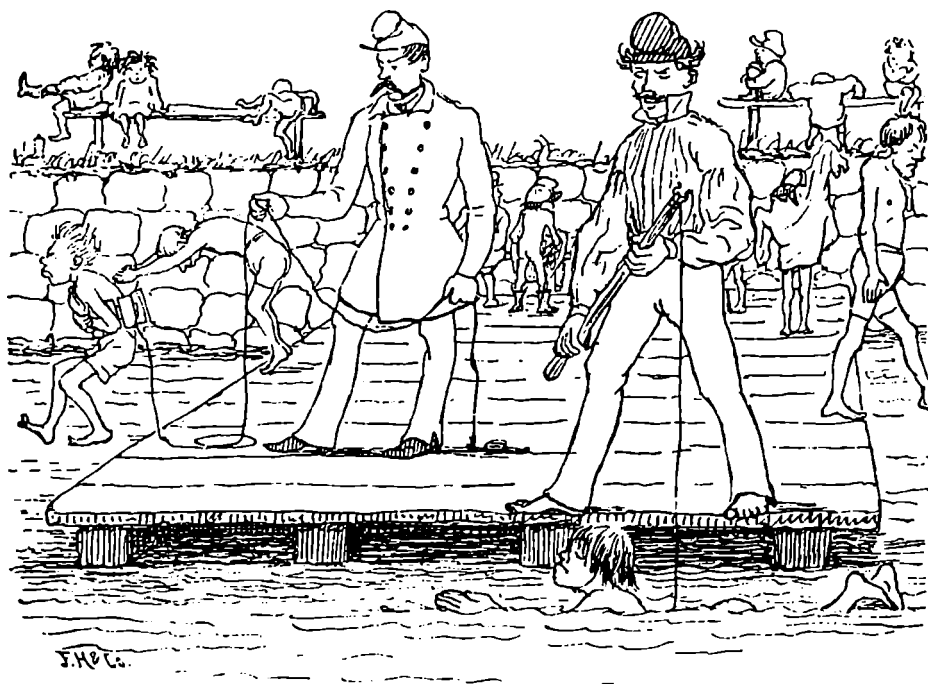
Med ferle og ris

Skoleforhold

Undervisningssystemet var fastlagt i skolereglement fra 1814. Ifølge dette reglement fandtes en *skoledirektion*. Alle dens medlemmer havde imidlertid embede i forvejen og betragtede derfor skolesagen som en »hobby«. For hvert sogn var oprettet en *skolekommission*, men skolebygninger til

undervisningsbrug fandtes ikke. Derfor måtte de enkelte lærere selv

Svømmeundervisning i havnen. Børnene ser alt andet end begejstrede ud. Det er en mesterlig situationsskil- dring af Fritz Jürgensen.

skaffe lokaler, oftest små beboelseslejligheder, der absolut ikke kunne betegnes som velegnede til undervisningsbrug.

Et skolefag som *gymnastik* var sammen med svømning nok blevet obligatorisk i 1830, men først så sent som i 1839 blev der opført et gymnastikhus ved Vestervold til fælles benyttelse for en række skoler. Svømmeundervisningen foregik i havnen ved Langebro. Den største ulempe ved ordningen var, at de skoledage, hvor der stod gymnastik eller svømning på skemaet, var betydelig afkortet, fordi turen til og fra gymnastikhuset eller havnen tog så meget tid.

Skolepligten blev ikke taget særlig højtidelig - så forsømmelsesprocenten var meget stor. Det gjorde dog ikke så meget, fordi det simpelthen ville være en katastrofe, hvis samtlige skolepligtige børn mødte til undervisning. Man ville da have været nødt til at sende en stor del hjem igen, fordi man havde ikke plads til dem!

Selve undervisningen bar præg af en yderligere mangel: Lærerne var dårligt lønnede og ikke fastansatte. Der foregik derfor en uhyggelig hurtig udskiftning af personalet, hvilket man endda gjorde til en dyd, idet

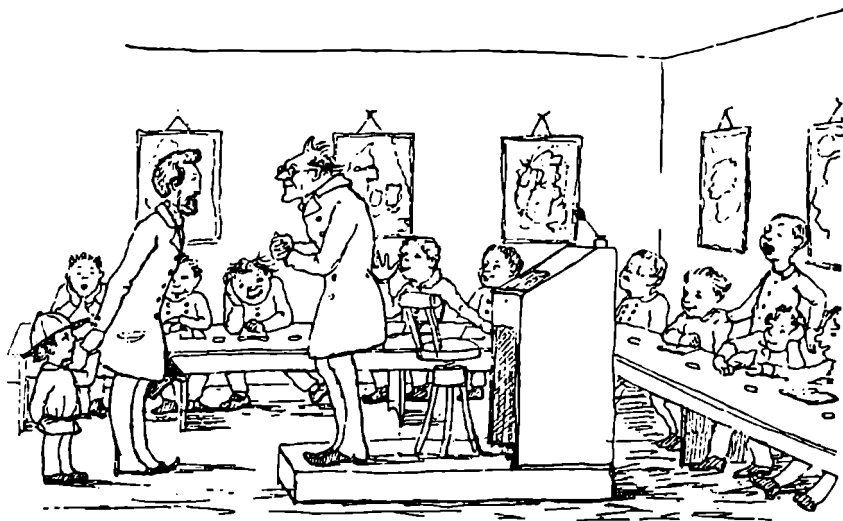
man hævdede, at det medførte stadig friske kræfter og nyt blod i skolegeringen!

I de offentlige skolars førsteklasse for børn indtil 9-10 år benyttede man den såkaldte *indbyrdes undervisning*. Den bestod i, at børnene, der var inddelt i hold, stavede og læste i kor efter store tavler, som var hængt op på skolestuens vægge. Læreren skulle blot med et fløjtesignal sørge for, at holdene skiftede regelmæssigt.

Når man samtidig ved, at en enkelt klasse kunne bestå af indtil 100 børn i samme skolestue, forstår man, at denne undervisningsform var den ringest tænkelige.

I disse tider florerede de små privatskoler. Enhver ældre dame, der ville sikre sig en beskedent levevej, kunne nedsætte sig som »læremutter« og oprette en »pogeskole«. Hun påtog sig i sit hjem at undervise en halv snes småbørn i læsning, skrivning og regning. Man kan nemt forestille sig, at denne undervisning var meget ringe, fordi »lærerinden« ofte var ganske uden forudsætninger for sin gerning.

Foruden kommuneskolerne og de små, private skoler fandtes *kirkeskoler* og *fattigskoler*. Kirkeskolerne var de bedste. Økonomien var sikret gennem privat velgørenhed, således

at man gennem højere lønninger kunne skaffe bedre kvalificeret lærerkraft. Undervisningen var gratis; man holdt endda i et vist omfang eleverne med tøj - men børnene var forpligtet til at synge i kirkens kor ved gudstjenesterne.

Fattigskolernes elever fik ikke blot undervisning, men også føde og klæder. Dog var skolerne absolut ikke de bedste; enkelte havde det dårligst tænkelige ry.

I datidens litteratur støder man ofte på beskrivelser af de såkaldte »instituter«, som også bør nævnes her. De mere velstillede borgere var klar over den offentlige undervisnings dårlige kvalitet og anbragte ofte deres børn i en af de private skoler. Der

Et klasseværelse i gamle dage. Katederet ligner nærmest en talerstol, og for at læreren kan sidde godt, må hans stol kunne skrues i vejret. Faderen, som kommer med sin lille dreng, er et selvportræt af tegneren Fritz Jürgensen.

skulle naturligvis betales skolepenge - efter forholdene endda ret høje - men så var der også råd til lidt mere individuel behandling, lidt bedre lokaler, lidt dygtigere lærere og lidt flere fag end de strengt nødvendige.

Om eleverne blev bedre undervist under denne form er svært at sige. Kun de såkaldte »højere pigeskoler«

Viste en ung pige musikalske anlæg, skulle hun lære at spille »fortepiano«, som man dengang kaldte et klaver. Billedet viser, at ikke alle var lige interesserede i at dyrke denne kunst. Men det var »fint«, og så hjalp ingen »kære mor«! Tegning af Fritz Jürgensen.

de er oprettet af »Selskabet for Borgerdyd«. En anden forening, »Efterslægtsselskabet« drev også sin egen skole, i daglig tale kaldet »Efterslægten«. Endelig fandtes særlige skoler i tilslutning til Vajsenhuset og Opfostringshuset, foruden militærets og de fremmede religionssamfunds skoler.

gav en grundig og alsidig undervisning - endda i sprog, nemlig tysk.

Til slut bør lige nogle særlige skoler nævnes. Københavns ældste skole, *Metropolitanskolen*, som endnu eksisterer, kan føre sit virke tilbage til middelalderen. Hertil kom de to »Borgerdydskoler«, som også eksisterer endnu. Navnet kommer af, at

Hvad der stod i avisen

Tidsskrifter og trykkefrihed

Når man ved, hvilket uhyre kompliceret maskineri der står bag ved nutidens nyhedsformidling, hvad enten den foregår gennem avis, radio eller fjernsyn, og hvor mange kyndige pressefolk, der kommenterer begivenhederne og sørger for det øvrige læsestof, må man undres over forholdene på Frederik VI's tid.

For at kunne forstå pressens situation, må man erindre landets styreform, *enevælden*. Som »landsfader« sørgede den gamle konge i stort og småt for regeringens førelse og de enkelte borgeres ve og vel. I sin ungdom havde han med iver hjulpet bønderne til bedre kår, hvad man aldrig glemte ham for, men som ældre overvurderede han sine evner som leder.

I sin gerning skånede kongen ikke sig selv; han var både arbejdsom og pligtopfyldende, og hans daglige levevis var spartansk. Han prøvede at følge med i stort og småt, og fordi det var uoverkommeligt, mistede han overblikket. Selv betragtede han ene-

vælden, som på en række punkter svarer til et *diktatur*, som den ideelle styreform og tålte derfor ingen modsigelse.

Denne indstilling fik datidens presse i særlig grad at føle. Som man i vore dage kender det i diktaturstater, var aviserne underkastet *censur* og måtte ikke udkomme, før stoffet var gennemlæst og godkendt. Den bedst kendte embedsmand fra politiets stab af censorer hed *Reiersen*. Utallige manuskripter modtog i tidens løb hans påtegning: »Må trykkes. Reiersen.« Hvad der *ikke* måtte trykkes, fordi det efter censors mening kunne virke politisk ophidsende på læserne, blev udstreget med en rød blyant. At udgiver og forfatter som regel var uenige med censor er indlysende. De hævnedes sig ofte ved

Berlingske Tidendes forside fra 3/12 1839. Frederik VI var netop død samme formiddag, derfor er der sørgerand om teksten.

at lade de udstregede passager stå som »huller« i avisen eller som - - - streger, så læserne kunne se, at censuren havde været der med den røde blyant.

Således foregik Frederik VI's kamp mod oplysning om nye ideer og strømninger udefra og de tanker, som borgerne gjorde sig om mulighederne for at kunne bestemme med hensyn til regeringens førelse. Frederik VI omtalte denne trang som tidens »skrive-frækhed«!

Pressens forhold var også hæmmet af, at 2 aviser havde »eneret« til at bringe udenlandske nyheder og blive sendt med det kongelige postvæsen.

Den ene af disse aviser var *Den til Forsendelse med de kongelige Brevposter allernaadigst privilegerede Berlingske politiske og Avertissements-Tidende*, som dets fulde navn lød. Bladet udkom første gang i 1749 med bogtrykker J. H. E. Berling som udgiver og eksisterer endnu som et af vore førende dagblade under navnet *Berlingske Tidende*.

Det andet større dagblad på Frederik VI's tid var *Dagen*, som ophørte i 1843. Begge aviser var yderst neutrale i deres nyhedsformidling og sluttede op om kongen og hans regering - det gjaldt jo om ikke at for-

tabe privilegierne!

I det omfang den altid årvågne censur tillod det, optrådte et blad ved navn *Kjøbenhavnsposten* som »oppositions-presse«. Det udkom dagligt, og stoffet koncentrerede sig om en velskrevet ledende artikel. Tonen var skarp og bitter, og bladet var frygtet, fordi det afslørede de højere embedsmænds misbrug af deres stilling. Det havde derimod ingen tilladelse til at bringe udenlandske nyheder eller annoncer.

Fædrelandet udkom hver uge og gjorde sig bemærket ved at have en kreds af landets førende personligheder som skribenter. Der var artikler med politisk, økonomisk, kirkeligt, litterært eller historisk indhold.

Som et udpræget annonceblad bør *Adresseavisen* nævnes. Den indeholdt blandede bekendtgørelser, efterlysninger, tilbud om bolig m.m.

Til sidst bør *Politivennen* omtales. Det var et meget særpræget, småborgerligt blad, som udelukkende beskæftigede sig med de enkelte borgeres, især husejernes, forhold, og i

Kjøbenhavnspostens forside fra 9/7 1839. Teksten indeholder en kritik af myndighedernes tøven med at anlægge et vandværk.

Kjøbenhavnsposten.

Redigeret af J. P. Grüne.

Udgiven og forlagt af A. P. Lange.

13de Aarg.

Tirsdagen d. 9. Juli 1839.

Nr. 186.

Jorfenbes, ifølge Kongelig altæraadigt Tilbud, med Posten saavel i Danmark som i Hertugdømmerne.

Lidt mere om Vandledning.

Jeg indrykkede ifjor i „Dagen“ Nr. 233 og 235 nogle Paragrapher om „Vandledning“ og berørte her den Hintning, som Nogle have troet, at den Kjøbenhavnske Frost vilde lægge i Veien for den. Det, som jeg dengang anførte: at Vandledningen er med Held indført i Byen, som ligge nordligere og hvor Kulden er ligesaa stærk, om ikke stærkere, synes at være et tilstrækkeligt Svar paa hin Indvending.

Jeg tillader mig ved denne Leilighed at bemærke, at uagtet jeg har oplevet i Etinburg meget større Kulde end vi nogeninde havde sidste Vinter (1835—36) i Kjøbenhavn, saa er dog den „Etil“, at lulle Væsten“ der aldeles usandt; i hvorfra jeg formoder, at de Etinburgske Vandror saavel som Smudror maade paa nogenkompet Maade være hensigtsmæssigere end de Kjøbenhavnske.

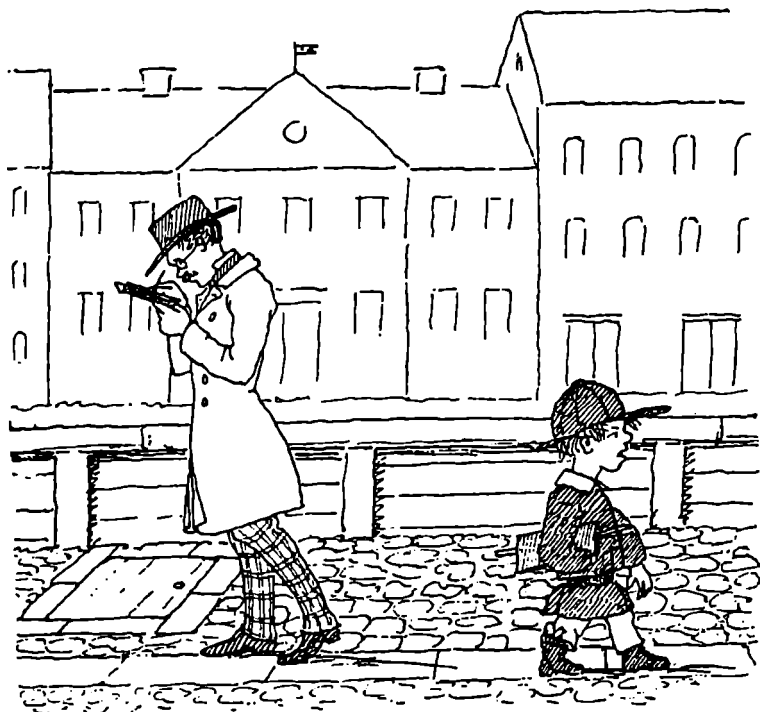
Meget vigtigere vilde den Indvending være: at „da Vandets lettere Tilgængelighed vilde formere Brugen deraf, var det at befrygte, at vort Vandforraad ikke vilde forslaae for en kenslig Vandledning“ — naar den kun var grundet; men heldigvis, det er den ikke; thi ikke at tale om, at hvis Tilgængeligheden formere Brugen, saa formindsker den Jærspildelsen, efterdi Vandets Tilstedeværelse gjer at man omgaaes dermed, som Homer siger, Næmemon emgilled med sin Vin: Han havde Glaslet alle tider staaende fuldt for sig, at han kunde nippe til det naar han havde Lust; — ligesaa hvor Vandet er stærkt og Haanden, bruger man just saameget som man hør Gang behøver og ikke mere; ikke at tale om at mindre Vand vil forbruges ved Brantfulning, efterdi den konstige Vandledning har en Tendens til at bringe Bindingsværks-Branten udaf Mede — men man har altid den Resource at asmaale Vandforraadet efter den nærværende Conjunction, hvilket overalt bruges i de Byer, hvor Vandforraadet ikke er ganske ubegrænd-

set, og dette sker ved meget nemme mekaniske Indretninger — og endelig er det temmelig sikkert, at man har et Vandforraad, som vilde være uudømmeligt, endog for en stor By end Kjøbenhavn, i en Mængde Jærskoands-Seer, som findes i den nordøstlige Deel af Sjælland*). Sels naar man antog, at det var tilraadeligt at begrænse Vandforraadet for hver Familie, vilde dog alle de væsentlige Fordele af den konstige Vandledning ligesuldt epnaaed: nemlig Vandets lette Tilgængelighed, Luftens Friskhed, Byens Rentlighed og Sundhed. — Enhverfomhelt Indvending, som under nogenkompet Form eller Skikkelige maate bygges paa den Umstændighed, at Kjøbenhavn er omgivet af Volde, træer jeg at kunne forbigaae. Hvis Nogen stulde mene, at Vandledningen burde generes eller indskrænkes ved Voltene, saa er han i det samme Tilfælde som den Mand, der fandt Luften i sin Stue beskumret, og vel vidste, at den vilde forbedres ved at lulle Vinduet op, men fandt dog et Forslag derom formasteligt og forsasteligt, fordi det stred imod gamle Vedtægter.

Jeg troer, at det allerede Anførte maa være tilstrækkeligt til at gjore den Forsikling ret levende hos enhver Jærkonseskri: at den kenslige Vandledning er ligesaa epnaaelig for Kjøbenhavn. Som den er i høieste Grad ønskelig: at ingen uovervindelige Hindringer, hverken pbylste eller oconomiske, staae i Veien for den, og at vi her altsaa have en fuldkommen moden Dypgave for Vorgeres og Dvirghederes kraftige Samvirken. Halv — lad os kun nedlatte talende Erfaringer til det Døds af deres Værdi — lad os kun undervurdere Nationens, ja Verdenvedels enstemmige Forsikringer og factielle Beviser — lad os være stærfiste intil St. Thomas og Wayne sige: „nu er det nok!“ — saa maate dog det allerede Anførte være nok til at foranledige ombyggelige Underjøgelse — til at vi stulle

*) En Deel af disse ere ogsaa allerede satte i Forbindelse med becombre.

særlig grad fremkom med kritik af sager, som dets medarbejdere fandt ikke var i orden. Dette tidsskrift var ret efter den gamle konges hjerte. Han læste det med stor interesse og lod ofte føre tilsyn med, at de omtalte mangler nu også blev udbedret!

Under disse forhold sløvedes de enkelte borgeres politiske interesse. De kastede sig over de lokale nyheder og bysladder og glemte, at der var en verden uden for København.

Politivennens medarbejder har fundet et sted, hvor der lugter meget slemt. Det skal omtales i bladet i håb om forbedring. Fritz Jürgensen gør i sin tegning nar af den slags journalistik. Det er i virkeligheden drengen, som er årsag til lugten.

Staden som garnisonsby

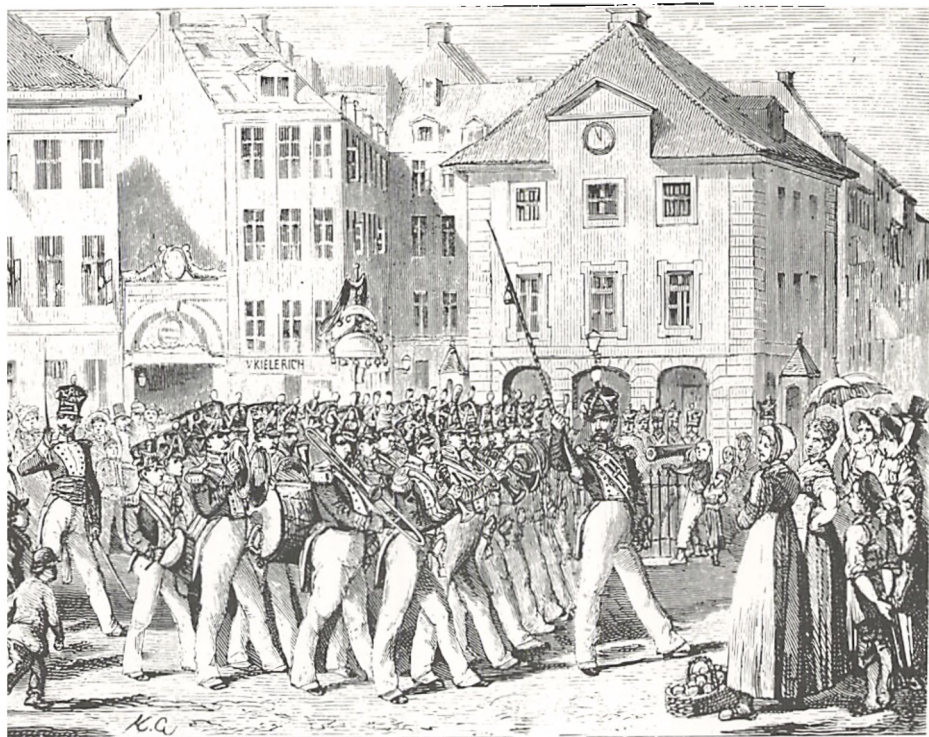
Militæret og Borgervæbningen

Det er tidligere nævnt, at København var en *fæstning*. Det betød, at rigets forsvarsstyrker for en stor del lå i hovedstaden. Man kunne ikke gå ret mange skridt i datidens København uden at møde menige soldater eller officerer. Det var et livligt indslag i gadebilledet, for uniformerne var mere farvestrålende dengang end i vore dage: der var røde uniformsfrakker og hvide benklæder, og frakernes opslag havde forskellige farver efter regimenterne.

Byens hovedvagt lå på Kongens Nytorv, omtrent hvor en gade i nutiden bærer dens navn videre. Vagtafløsningen foregik foran Hovedvagten hver formiddag kl. 12, når det nye vagthold for fuld musik ankom fra Gothersgade. *Vagtparaden*, som vi kender den i vore dage, er altså en gammel foreteelse. Da københavnernes hverdag var ret stille og ensformig, var det en almindelig folkeforlystelse, når garden trak op, og der blev spillet et par numre ud for Hovedvagten.

En regiments-tambur; en af de flotteste uniformer i København. Akvarel af Eckersberg i G. L. Lahdes serie om klædedragter.

Bygningen havde en gitterindhegnet plads, hvor selve paraden foregik. Her var fra gammel tid opstillet 3 små kanoner, hvis munding var rettet ud mod torvet. Det krigeriske syn afholdt dog ikke folk fra i al gemytlighed at kalde dem *Abraham*, *Isak* og *Jacob* - uvist af hvilken grund.

Øverst var hovedvagten forsynet med et stort ur, som københavnernes gerne stillede deres egne ure efter. Som noget helt nyt var urskiven

Vagtparaden ankommer for fuld musik til Hovedvagten på Kongens Nytorv. Efter tegning af K. Gamburg.

gennemsigtig og efter mørkets frembrud oplyst indefra, så man altid kunne se, hvad klokken var. I bygningen fandtes nogle vagtstuer, en forhørsal og en række fangeceller. Den mest berygtede af disse lå lige under uret, hvis støjende gang og

Et hvil under Borgervæbningens årlige, store manøvre på Østre Fælled. Efter tegning af K. Gamborg.

larmende timeslag ødelagde arrestanternes søvn. Da cellen var uden vinduer, var det en såkaldt *mørk arrest*.

Som overgang til nattevagten lød hver aften klokken ni »Tappenstreg« fra Hovedvagten. Det besynderlige navn har sin forklaring i, at ud-

skænkningen af øl til mandskabet sluttede på dette tidspunkt - og det blev markeret ved en kridtstreg på tappen til øltønden. Uden denne forholdsregel kunne man friste vagtmandskabet til at forkorte den lange nat og varme sig i koldt vejr ved at drikke mere øl, end godt var, når de skulle holde sig vågen på vagten.

Byens volde blev inspiceret af et vagthold fra Hovedvagten under anførsel af en løjtnant. Turen gik fra den ene post til den anden, og var der

uorden noget sted - f.eks. hvis en vagtpost sov - faldt der ofte hårde straffe. Runden gik også over Christianshavns Vold, som var forbundet med Vestervold på »Byens Side« ved en lang, smal gangbro, kaldet *Langebro*. Denne broforbindelse eksisterer endnu, selv om broen i vore dage er noget større!

Hovedvagten fungerede også som politistation, idet vagtholdet kunne rykke ud, hvis der var uro et eller andet sted. De kunne foretage arrestationer og beholde fangerne, indtil de kunne overflyttes til en civil arrest.

Militærets store manøvrer blev afholdt på stadens grønne områder, *Fællederne*, især på Østre Fællede. For at kanonbragene ikke skulle volde ødelæggelser, henstillede man til beboerne i de omliggende huse at lukke vinduerne op. Frederik VI satte stor pris på militære opvisninger og undlod sjældent at overvære manøvrerne.

En særlig afdeling under forsvaret var *borgervæbningen*, eller »borger-skabet«, som det kaldtes i daglig tale. Allerede under Københavns belejring i 1659 deltog byens borgere i stadens forsvar og stod siden rede til at supplere den egentlige garnison. Også englændernes belejring og

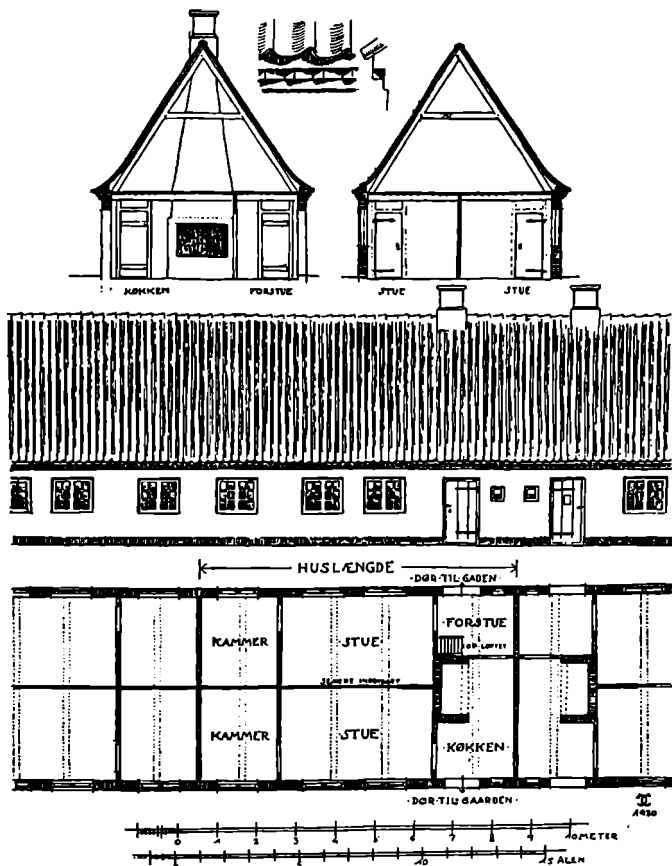
bombardement i 1807 stillede krav til Københavns borgere.

Men efter den tid havde borgervæbningen gradvis mistet sin betydning, selv om den vedblev at eksistere indtil 1870. Den var delt i infanteriet og artilleriet og skulle virke som en mellemting mellem nutidens civilforsvar og hjemmeværn. Borgervæbningens officerer benyttede farvestrålende uniform, som dog ofte mistede den imponerende virkning, når en værdig borger med årene var blevet så mavesvær, at han vanskeligt kunne være i den.

Den årlige revy på Nørre Fællede var borgervæbningens store dag. Her fulgte soldaternes koner og børn med, og efter øvelserne slog man sig ned i græsset om de medbragte madkurve. Om aftenen var der bal, hvor borgervæbningens musikkorps spillede. Det let komiske skær, der var over dette foretagende, kender vi endnu i vore dage i udtrykket »ikke gøre grin med borgermusikken«.

Danmark havde indtil 1807 haft en meget stor flåde i forhold til landets størrelse. Den var hjemmehørende i København, som bar præg af at være flådehavn.

Kvarteret mellem Det kgl. Teater og havnen er opført på *Gammelholm*, som indtil 1860'erne rummede

flådens værksteder. De mange håndværkere, som var beskæftiget her med skibsbygning og -reparation, udgjorde, sammen med matroser og befalingsmænd fra flåden, *Holmens faste stok*.

Fra Chr. IV's tid havde man en hel by til disse folk og deres familier, *Nyboder*, som nu var ombygget til to-etagers huse for at skaffe bedre

Snit, facade og grundplan af den ældste eksisterende Nyboderlænge, som nu er indrettet til museum. Hver gård- og gadelejlighed måtte dele køkken og ildsted. Tegning af Charles Christensen fra »Nyboderfolket«.

plads. Disse lange rækkehuse, som endnu i vore dage danner et særligt indslag i bybilledet, var dengang en verden for sig selv. Hver familie rådede over en lille lejlighed, bestående af forstue med køkken og ildsted, en stue og et lille kammer. Mellem husrækkerne var der små haver, som kendes fra H. C. Andersens eventyr »Hyldemor«.

Børnene fra Nyboder blev som regel indmeldt i »den faste stok«. Fra det 8. år kom de i skole og fik uniform; en blå trøje med ankerknapper, hvide bukser og en blank hat. De fik også løn - de var jo »i tjeneste« - de første 2 år i naturalier, fortrinsvis en portion rug. Derfor blev de kaldt »rugdrengene«. Senere fik de fuld kost og blev kaldt »kostdrengene«. Efter skolegangen fulgte de ofte i faderens fodspor og blev enten matroser eller håndværkere i flåden.

Dagen begyndte tidligt for Holmens folk. Når »klokkelyden« fra Nyboders vagt havde bragt dem på benene, gik turen til skibsværfterne. Da det meste af arbejdet foregik i det fri, måtte det indstilles i hårdt frostvejr, hvilket blev tilkendegivet ved et blåt flag på vagten. Mange familier brugte dog at stille en kop vand i vindueskarmen om aftenen. Var vandet i nattens løb frosset til is, så

kunne man roligt regne med en fri-dag.

Nok holdt flåden sine folk med kost, men »råvarerne« skulle hentes på *Proviantgården* overfor Tøjhuset på Slotsholmen. Der blev udleveret byggryn, gule ærter, saltet flæsk og smør, men fødevarerne var ofte af en meget ringe kvalitet, hvad der dog ikke hindrede deres anvendelse.

Kontante penge var det derimod småt med, og mange Nyboderfolk var derfor fristet til at sælge en del af de modtagne varer til de opkøbere, der flokkedes om dem. Det var sikkert ikke blide ord, der vankede fra husmoderen, når manden kom hjem med kun halvdelen af varerne - og havde drukket de skillinger op, som han havde solgt den anden halvdel for.

Hvor afhængig flådens ansatte var af deres arbejdsgiver, fremgår af, at et ungt par, som gerne ville gifte sig, måtte gå til mandens kompagnichef, som kunne forbyde ægteskabet, hvis han fandt anledning til det. Var sagen i orden, blev der skrevet en *fri-seddel*, og Holmens Provst kunne derefter vie de unge i Holmens Kirke.

Familie og venner samles

Selskabelighed

Forløb hverdagen ensformig for de enkelte familier, kunne selskabelige sammenkomster være en kærlig afbrydelse.

Skulle en familie besøge nogle venner eller slægtninge, tog man hjemmefra ved 6-tiden om aftenen og begav sig til fods til målet. Afstandene inden for byens volde var jo ikke så store.

Stadsestuen var gjort klar i dagens anledning. Skåne-betrækket var taget af møblerne, der var støvet af, luftet ud og fyret op - og så snart gæsterne var ankommet og havde

fået tøjet af, samlede man om tebordet, hvor »maskinen« snurrede.

Omkring tebordet gik samtalen nu livligt, afbrudt af klaverspil og sang eller oplæsning af de nyeste digte, som var udkommet. Damerne havde fundet deres strikketøj frem og lod munden løbe om huslige problemer, mens herrerne, efter at have stoppet

De unge piger flokkes om en af gæsterne og plager ham om at starte en ordsprogsleg. Tegning af Fritz Jürgensen.

Aftenselskab i et velhavende hjem. Man er nået til den musikalske underholdning; der synges en duet. En værdigt udseende herre vender no-

debladet, men ellers forekommer interessen ikke overvældende. Tegning af Vilhelm Pedersen til H. C. Andersens eventyr »Alt paa sin rette Plads!«.

piben af værtens tobaksdåse, diskuterede byens og landets anliggender.

Havde værtinden fornylig syltet, lod hun sine gæster smage resultatet af anstrengelserne. En bakke med små skåle blev sat på bordet, og gæsterne kunne nu med en teske tage en smagsprøve fra hver skål. Og så kunne damerne i lang tid tale om syltekunstens finesser. Trods hushjælp i større omfang end i nutiden påhvilede det nemlig husmoderen personligt at foretage syltningen, gerne efter gamle opskrifter, som gik i arv gennem slægten.

Herrerne kunne også sætte sig til spillebordet og tilbringe en time eller to med det dengang moderne kortspil, l'hombre.

Kl. 9 samledes man atter om spisebordet, og nu kom aftensmaden frem; lækkert smørrebrød, ikke så fjernt fra det, vi i nutiden betegner som »det store, kolde bord«, med et glas øl eller punch til. En timestid senere, når man var færdig, brød gæsterne op og gik hjem.

Egentlige *middagsselskaber*, som vi kender dem i vore dage, fandt kun sjældent sted i det gamle København. Skulle en større kreds samles i en særlig anledning - og man ikke foretrak at afholde festen i »klubben« eller andre steder uden for hjemmet -

forløb aftenen omtrent som beskrevet. Traktementet var måske lidt flottere; der blev serveret god rødvin i stedet for øl, der blev spillet op til dans, prismelysekronen og væglamperne var tændt med mange vokslys, og man holdt lidt længere ud.

Var der blandt gæsterne en mere eller mindre kendt sanger, skuespiller, digter eller musiker, var det en selvfølge, at denne i aftenens løb optrådte for de øvrige, som samledes i en andægtigt lyttende skare.

Det var også almindeligt, når punchen kom på bordet, at der blev om-delt visebøger, så gæsterne og værtsfolkene kunne underholde sig ved at synge fædrelandssange og viser, ligesom en række selskabslege var på mode, hvori både unge og gamle deltog med stor fornøjelse.

Sådanne aftener kunne man glæde sig over og mindes længe.

Fatter går i klubben

Foreningsliv

Den sparsomme fritid, som den almindelige københavnske borger havde til sin rådighed, tilbragte han ofte i en af datidens *klubber*.

Såvel begrebet som selve ordet »klub« stammer fra England, »Club« betegner den hammer, som formanden banker i bordet med, når medlemmerne skal kaldes til orden. De første klubber i København opstod før 1800-tallet, men bevægelsen greb om sig, og af levedygtige klubber kunne man kort efter år 1800 finde bl.a. »Dreiers Klub«, »Kongens Klub«, »Enighedsselskabet«, »Det venskabelige Selskab«, »Harmonien« og »Det bestandige borgerlige Selskab«.

Dertil kom *læseklubber* og *dramatiske selskaber*, hvis formål fremgik umiddelbart af betegnelsen.

De forskellige foreninger havde lejet lokaler, hvor medlemmerne kunne komme og gå, som de ville. Enkelte klubber havde endda særlige sommerlokaler uden for byens porte, så man kunne nyde sommeraftener-

ne i en have; det gjaldt f.eks. »Kongens Klub«.

I klubben kunne man møde venner og bekendte, snakke frit om store og små anliggender, ryge, drikke punch eller kaffe, læse aviser eller spille kort. Enhver borger søgte ganske naturligt den forening, hvor han følte sig mest hjemme, og hvor han vidste, at hans venner var medlemmer. De mange foreninger var netop udtryk for en opdeling, nærmest efter rang, stand og formueforhold. En officer brød sig ikke om at være i samme klub som sin skomager, og den lille høker ville føle sig trykket ved at skulle møde den rige grosserer i sin forening.

Enkelte foreninger tog sociale opgaver med på deres program. Velgørenheden kunne f.eks. bestå i at skaffe tøj til fattige børn. Kvinder var normalt ikke medlemmer, men som en ventil på den utilfredshed, medlemmernes hustruer kunne nære overfor det selskabelige liv, som optog deres mænd så meget, afholdtes

fra tid til anden fester og baller, hvor medlemmernes hustruer og voksne børn var hædersgæster.

De *dramatiske selskaber*s klubliv bestod ganske naturligt af læse- og kostumeprøver på de skuespil, man havde udvalgt, og årets højdepunkter var de teaterforestillinger, hvor medlemmerne optrådte i roller, de havde indstuderet. Til disse aftener var der indbudt en større kreds som tilskuere - først og fremmest medlemmernes venner og slægtninge - og de fulgte taknemmeligt de optrædendes præstationer. Man var mere nøjsom dengang, og det ødelagde ikke

»Bal i den borgerlige ...« Fritz Jürgensen har selv givet en rammende tekst til sin tegning: *» ... Ofte paatage vi os det mest anstrængende Arbeid uden at eftertrægte verdslig Fordeel; og udføre det ikkedestomindre med grundig Alvor, og haardnakket Udholdenhed.«*

fornøjelsen - for publikum i hvert fald - hvis der kom kludder i forestillingen; det var kun et underholdende indslag ekstra!

Iøvrigt havde mange af datidens kendte skuespillere begyndt deres

dramatiske karriere som medlemmer af et sådant selskab.

Frederik VI var meget ængstelig ved alle politiske rørelser, som kunne anfægte hans stilling som enevældig regent. Han lod derfor klubberne nøje overvåge, for at der kunne gribes ind, hvis en forening under et selskabeligt dække havde til formål at danne en sammensværgelse mod regeringen. I 1820 fængsledes således dr. J. J. Dampe, netop, som han var ved at danne en forening til undersøgelse af vejene til en fri forfatning. Han dømtes til døden for højforræderi, men »slap« med 20 års fængsel!

Bort set herfra forløb klublivet stille og fredeligt i det småborgerlige København.

Således kunne en amatørforestilling - opførelse af en opera - tage sig ud i et af datidens dramatiske selskaber. Medlemmerne går til sagen med den største alvor! Tegning af Fritz Jürgensen.

Teatret

Det kongelige Teater

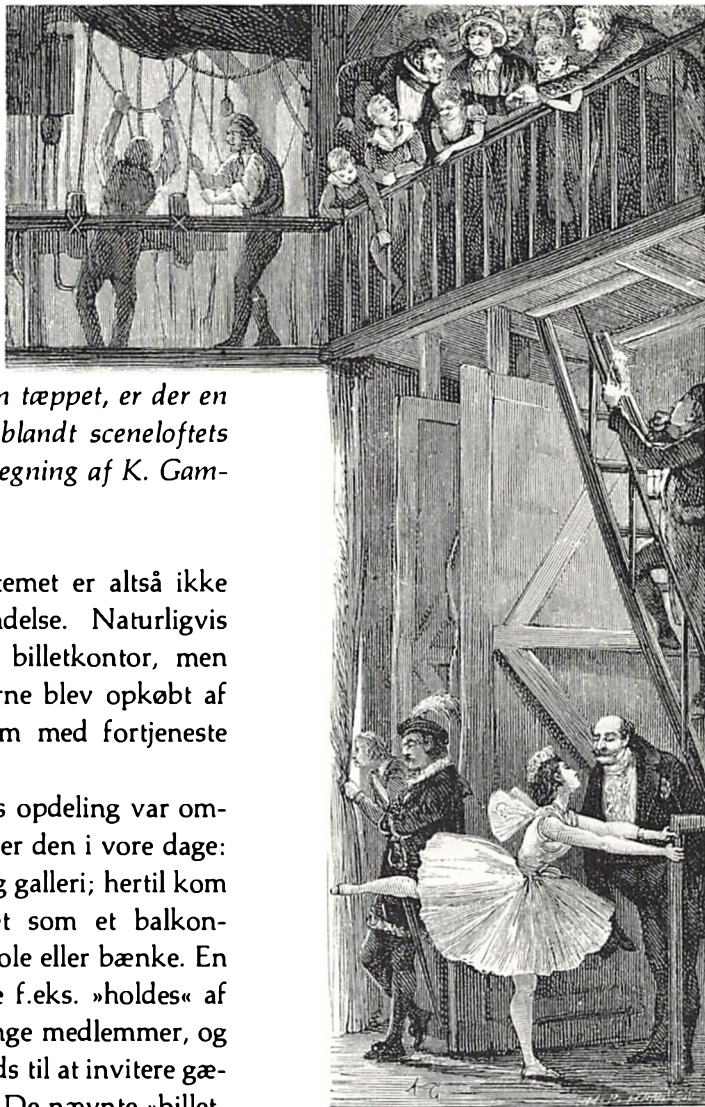
Når københavnernes ville mere sig uden for hjemmet, kunne de gå i »Theatret« - *Det kongelige Teater* - der dengang som nu lå på Kongens Nytorv. Det nuværende teater er dog fra 1874, da det afløste den gamle teaterbygning, som lå lige ved siden af, hvor kørebanerne findes i vore dage.

Mange københavnere havde allerede på Frederik VI's tid deres faste teateraftener sæsonen igennem;

En overfyldt »høkerloge« i teatret. Man kan se, at de bageste har haft svært ved at følge, hvad der foregik på scenen. Efter tegning af K. Gamburg.

*Bag kulisserne
i Det gamle
kongelige Teater.
Mens en
danserinde
taler med
en beundrer,
og et par
skuespillere
kigger ud på
tilskuerne gennem tæppet, er der en
livlig diskussion blandt sceneloftets
publikum. Efter tegning af K. Gam-
borg.*

abonnements-systemet er altså ikke nogen ny opfindelse. Naturligvis havde teatret sit billetkontor, men mange af billetterne blev opkøbt af »billethøkere«, som med fortjeneste videresolgte dem.

Siddepladsernes opdeling var omtrent som vi kender den i vore dage: Parket, parterre og galleri; hertil kom logerne, udformet som et balkon-afsnit med løse stole eller bænke. En sådan loge kunne f.eks. »holdes« af en familie på mange medlemmer, og der var endda plads til at invitere gæster med i teatret. De nævnte »billet-høkere« abonnerede imidlertid også på en del af logerne, hvortil de solgte lige så mange billetter, som der kunne presses tilskuere ind, for at opnå

den største fortjeneste. Resultatet var, at tilskuerne i sådan en loge, der var fyldt til bristepunktet, indbyrdes

skændtes, og småsloges for overhovedet at kunne se, hvad der foregik på scenen.

Nogle usædvanlige tilskuerpladser fandtes på *sceneloftet*. Det var fortrinsvis hertil, at skuespillerne skaffede deres venner fribilletter, men iøvrigt havde »loftet« sit stampublikum, der selv medbragte taburetter og fortæring. Så sad de oppe på en gangbro henover scenen og fulgte stykkerne fra denne særlige synsvinkel. Var dekorationens bagtæppe langt fremme mod tilskuerpladserne, kunne de hverken se eller høre noget; til gengæld bød mellemakten, når tæppet var nede, på en underholdning, som tilskuerne i salen gik glip af. Så kunne de følge maskinfolkenes arbejde og se skuespillerne »falde ud af rollen« og slappe af for en stund, mens instruktøren løb omkring og gav besked om ting, der vedrørte forestillingen.

Disse tilskuerpladser blev forbudt, fordi de blev misbrugt. Højroastede samtaler forstyrrede skuespillerne nedenunder, og da man ligefrem oplevede, at æbleskrog og nøddeskaller havnede i hovedet på de optrædende, blev der sagt stop!

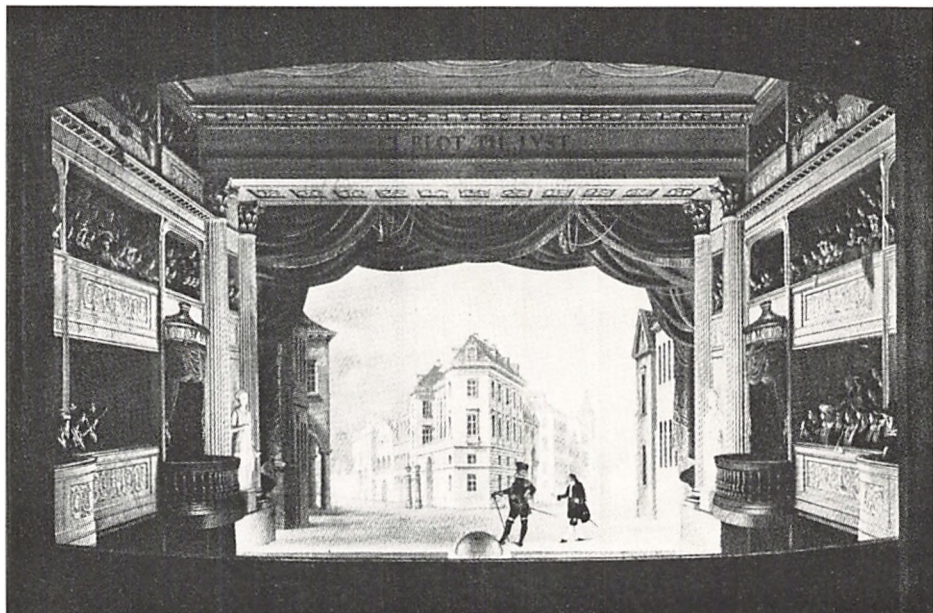
Trods publikums beundring for skuespillerne blev det ikke anset for »fint« at være det. *Nicolai P. Nielsen*

(1795-1860) var oprindelig løjtnant i artilleriet, og da han forlod sin militære løbebane for at gå over i skuespillerfaget, forlangte hans tidligere overordnede, at hans militære titel ikke måtte benyttes. En officer måtte skam ikke figurere på en rolleliste!

Dette besynderlige forhold fik en anden berømt skuespiller, *J. C. R. Ryge* (1780-1842), også at mærke. Han afbrød en lovende karriere som læge efter at have opnået doktorgraden i medicin. Hans brændende kærlighed til teaterlivet tvang ham til at søge over i skuespillerfaget, trods modstand fra alle sider. Teaterdirektionen ville nægte ham at bruge sin akademiske titel, men ved sin utrolige stædighed lykkedes det ham at få omstødt denne bestemmelse, og han blev overalt - også på plakaterne - tituleret : *Dr. Ryge*. Som skuespiller var han højt værdsat, især for sine roller i Oehlenschlägers tragedier.

Når københavnernes i gamle dage gik i teatret, var det ikke blot for at se det stykke, som var på plakaten, men også for at træffe venner og bekendte. Københavns befolkning var jo ikke så stor dengang, da man sagde, at »alle kendte hverandre«. På tilskuerpladserne var der derfor en stadig hilsen og nikken, hver gang man fik øje på et kendt ansigt.

I vore dage dæmpes lyset i tilskuerrummet langsomt, før forestillingen begynder, det er imidlertid ingen ny opfindelse! I det gamle teater hang højt oppe under loftet den store, tunge lysekroner, hvorfra hundreder af levende lys skinnede og oplyste tilskuerrummet. Lysekronen hang i en svær jernkæde, og ved hjælp af et hånddrevet spil kunne kronen hejses op gennem en åbning i loftet, mens mørket langsomt sænkede sig over tilskuerpladserne. Lyden af den raslende jernkæde skabte ro blandt tilskuerne: Nu skulle tæppet straks gå op!

Det gamle kongelige Teater, set fra tilskuerpladserne. Maleri fra ca. 1850, tilskrevet C. F. Christensen. Teatermuseet.

Teatrets repertoire var meget blandet. For det meste opførte man skuespil, som var skrevet af samtidens digtere og forfattere. Jævnligt opførtes en ny tragedie af *Oehlenschläger*, en vaudeville af *J. L. Heiberg* eller et lystspil af *Henrik Hertz*. Desuden spillede man Holbergs komedier og en lang række udenlandske stykker.

Opera blev også opført. Mozarts *Don Juan* blev spillet i 1811 - med

Mozarts enke Constance i balkonlogen! Efter komponistens død var hun nemlig blevet gift med den danske diplomat, etatsråd Georg Nissen og flyttet med ham til København.

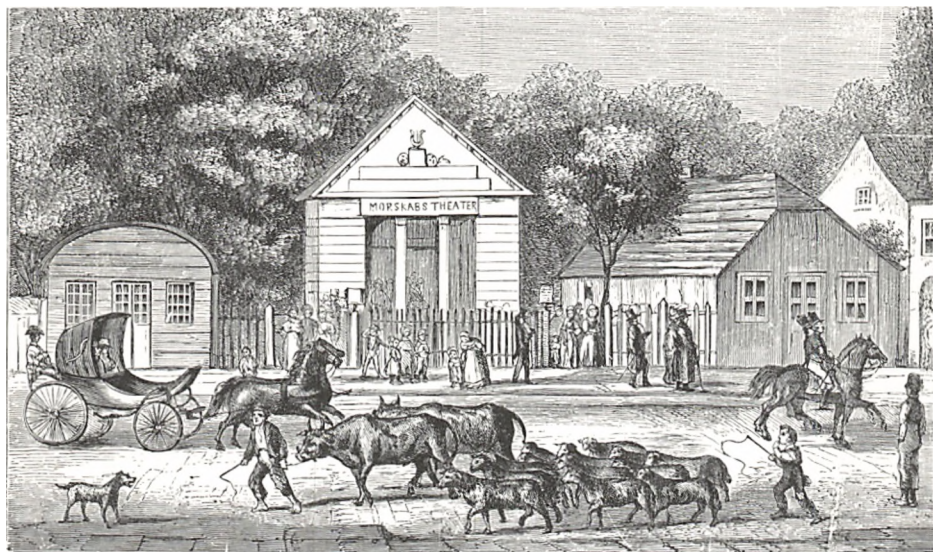
Balletten havde sin guldalder i dattidens København. Den mand, hvis indflydelse er bevaret til nutiden, var *August Bournonville*. Han virkede som balletinstruktør, lærer og koreograf gennem et langt liv og satte sit varige præg på den danske ballet.

Foruden Det kongelige Teater, som havde en slags eneret på at underholde københavnernes, fandtes uden for voldene - på Vesterbro - to teatre, som havde åbent hver sommer.

Det ene hed *Pettolettis Teater* og blev drevet af en indvandret italiener. Her opførtes lystspil og operaer, linedans og trylleforestillinger.

Det andet blev kaldt *Morskabsteateret* og var grundlagt af englænderen *James Price*. Han indførte pantomimen i Danmark, omtrent som den endnu i vore dage dyrkes på Pantomimeteatret i Tivoli, med *Harlekin*, *Columbine* og *Pierrot*.

Morskabsteatret på Vesterbro. Efter tegning af P. Klæstrup.

København i Guldalderen

De mødtes på Bakkehuset

Det er blevet sagt om Guldalderen, at »det var dengang *Oehlenschläger*, *Søren Kierkegaard* og *Grundtvig* gik løse rundt i København!« Man kunne tilføje andre navne: *H. C. Andersen*, *Christian Winther* og *Thorvaldsen*, for blot at nævne nogle af de digtere og kunstnere, som levede i København i første halvdel af 1800-tallet, og som har skabt en stor del af den klassiske, danske litteratur og kunst.

Alle disse digtere og kunstnere, hvis statuer nu står rundt omkring i byen, færdedes dengang blandt hovedstadens øvrige befolkning. Det var ikke nogen tilfældighed, at de holdt til i København. Her lå Universitetet og Det kongelige Teater; den eneste scene, der betød noget, og her var kunstens højborg, »Academiet for de skønne Kunster«, som allerede i 1791 fik til huse i *Charlottenborg* på Kongens Nytorv.

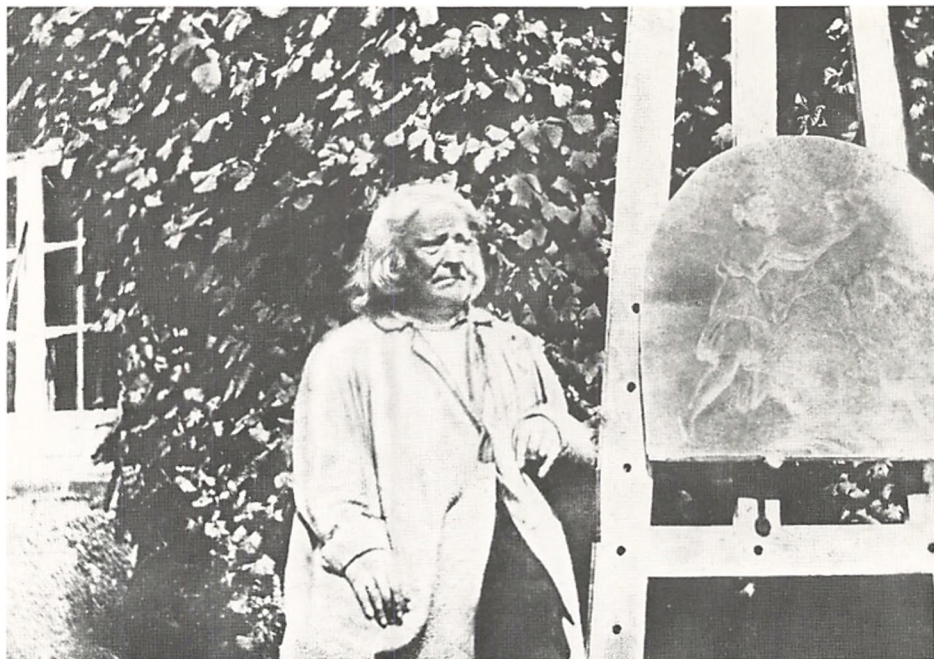
Naturligvis ved vi, hvordan de mange »berømtheder« så ud - vi har både skulpturer, malerier og tegnning

er af dem. Men hvordan *var* de egentlig? Det kan somme tider ærgre, at man ikke kendte film og lyd-bånd dengang. Tænk engang, hvis vi havde haft en optagelse af *Oehlenschlägers* forelæsninger, et interview med *Søren Kierkegaard*, og en film, hvor man ser *H. C. Andersen* fortælle eventyr for børn.

Omkring midten af 1800-tallet kunne man finde de første fotografer i København. Vi har enkelte fotografier af de kulturpersonligheder, som levede dengang. Det ældste er nok et fotografi af *Thorvaldsen* fra 1841, mens *H. C. Andersen*, som levede til 1875, nåede at blive »taget af« mange gange, som man sagde i fotografiens barndom.

Maleren, professor C. W. Eckersbergs døtre kigger ud på Kongens Nytorv fra et vindue i embedsboligen på Charlottenborg. Tegning af Eckersberg fra 1852. Originalen findes i Kobberstiksamlingen.

Når et sådant gammelt fotografi alligevel ikke fortæller stort mere end et maleri, skyldes det, at den, der skulle fotograferes, måtte sidde bomstille i flere minutter, mens optagelsen stod på. Og for at undgå bevægelser brugte man et stativ, der spændte om nakken og baghovedet, men som selvfølgelig helst ikke skulle med på billedet. Derfor blev portrætterne naturligvis ret stive og intetsigende.

Trods fotografiernes stivhed var guldalderens »berømted« mennesker af kød og blod. Det ved vi

Fotografi af Thorvaldsen. Daguerreotypi fra 1840 af A. C. T. Neubourg.

gennem de skildringer, deres samtidige, som så dem og talte med dem, har efterladt, og gennem deres egne erindringer.

Vi ved f.eks., at H. C. Andersen var forelsket flere gange, at han friede - og fik afslag, som sårede ham dybt, og som han slet ikke forstod. Da han engang blev fotograferet og så billedet, blev han meget begejstret

og mente, at synet ville få eftertidens unge damer til at udbryde: »At han ikke blev gift«. Men det var jo netop hans udseende, som skræmte de udvalgte fra at gifte sig med den berømte digter!

Allernærmest kommer man disse mennesker, når man læser de forskellige beretninger om livet på *Bakkehuset*. Rundt om i Europas storbyer fandtes dengang kendte hjem - oftest hos indflydelsesrige og velhavende mennesker - hvor digtere og kunstnere mødtes og holdt til; man talte om en »litterær salon«.

Silhouetter af Knud Lyhne og Kamilla Rahbek. Originalerne findes på Bakkehusmuseet.

Også i København fandtes sådanne samlingssteder, men kun et af dem har bevaret sit ry gennem tiderne: *Bakkehuset*. Det var ret forskelligt fra de sædvanlige »kulturcentre«. Det var ikke noget rigt hjem, hvor krystallysekroners skær spejlede sig i blanke parketgulve, og champagnen funkledede i slebne glas. Det var heller ikke centralt beliggende -

tværtimod. Man måtte vandre 2½ km ad Vesterbrogade fra Vesterport for at nå derud. Og gaden var dengang kun en smal landevej, støvet i tørt vejr og et bundløst ælte, når det var regn.

Alligevel samledes størstedelen af tidens førende digtere og kunstnere hos *Kamma* og *Knud Lyhne Rahbek* på Bakkehuset. Rahbek var forfatter, professor ved Universitetet, redaktør og knyttet til Det kongelige Teaters ledelse. Som 38-årig giftede han sig i 1798 med den yndige, unge *Karen Margrethe Heger*, som kun var 23 år. De flyttede ind i hans hjem på Bakkehuset ved Valby Bakke og boede der i 30 år.

Det er i vore dage ikke let at fornemme, hvad det var for en tiltrækningskraft, dette hjem øvede på så mange af tidens berømte skikkelser. Læser man imidlertid deres skildringer af livet derude, kan man ane den ganske særlige atmosfære, der var i dette hjem for halvandet hundrede år siden.

Der er næppe nogen tvivl om, at det var den livlige og åndfulde *Kamma*, der var magneten. Hendes gæstfrihed var stor, hun var intelligent og vittig, hun interesserede sig levende for alt, hvad der skete inden for åndslivet og kunne deltage i samt-

Adam Oehlenschläger, 30 år gammel. Tegning af Riepenhausen fra 1809.

lerne i et omfang, man dengang normalt ikke ventede af kvinder.

Der findes intet portræt, som viser, hvorledes hun så ud - kun to silhouet-klip kan give et indtryk. Men hendes personlighed lever i alle skildringer af livet på Bakkehuset.

Det var her, den 21-årige *Adam Oehlenschläger* traf *Kamma Rahbeks* lillesøster, den 17-årige *Chri-*

stiane Heger, som han blev forelsket i og senere gift med. Her fandt de to unge et fristed, hvor de kunne holde deres stævnemøder. I Bakkehusets dagligstue læste Oehlenschläger blandt andet sit digt »Guldhornene«, som skabte hans digterry.

Det var også på Bakkehuset, den purunge H. C. Andersen blev bedt om at aflevere en buket roser til en af Bakkehusets øvrige beboere med ordene: » ... det vil vist fornøie Conferentsraadinden at faae dem af en Digtters Haand!« Disse ord gemte H. C. Andersen i sit hjerte - det var jo første gang, nogen kaldte ham digter!

Kamma Rahbeks vid gav sig også udslag i en særlig jargon, som man endnu kalder *Bakkehussproget*. Sin rødhårede mand kaldte hun *Egernet*, eller *Dagdriveren*. Det sidste, fordi han *drev* - dvs. udgav et tidsskrift, som hed *Dagen!* *Jens Baggesen* blev omdøbt til *Bens Jaggesen*. Den blide *B.S. Ingemann* hed *Dejlighedsbarnet* og biskop Mynsters søn måtte finde sig i at blive kaldt *Mønsterbarnet*. Havde hun ekstra travlt med sin omfattende korrespondance, hed det, at hun lige skulle *styrte et brev sammen*.

Endnu i vore dage eksisterer det gamle Bakkehus som et af hovedsta-

dens dejligste museer. Den berømte hjørnestue, hvor gæsterne samledes, er blevet genskabt. Men udsigten over markerne mod Kalvebod Strand og Øresund til den ene side og mod Københavns grønne volde og kirkespir til den anden side, er for altid forsvundet.

N. F. S. GRUNDTVIG

I 1827 udgav N. F. S. Grundtvig »*Christelige Prædikener*«. På titelbladet findes dette karakterfulde portræt, tegnet af C. W. Eckersberg og stukket i kobber af broderen E. C. W. Eckersberg.

»Må jeg få en halv okse! . . .«

På restaurant i det gamle
København

Restauranter, som vi kender dem, fandtes ikke i Frederik VI's København. Man kunne besøge et *spisehus* eller *spisekvarter*, som det også hed, hvis man var sulten.

Her foregik alt uden ydre pragt. Her var ingen kjoleklædte tjenere, der knipsede støvgran af den snehvide dug, mens et fyldigt spisekort blev lagt frem. I datidens spisekvarterer fandtes malede træborde med voksdug, og maden blev serveret af en opvarter med et forklæde. Og der var ikke meget at vælge imellem, hvis man ikke ville have »dagens ret«.

Derimod kunne man vælge mellem »hele« og »halve« portioner. Var menu'en oksesteg, kunne man derfor høre råbet: »Opvarter, lad mig få en halv okse«. Var der kun få variationer i retterne, var maden til gengæld billig og rigelig. Og mere forlangte de fleste ikke.

Der fandtes spisekvarterer for enhver pengepung. I de billigste kunne man opleve, at kniv og gaffel var

fastlænket til bordet, og at »tallerkenen« var en fordybning i bordpladen!

En *stegeskælder* var en butik, hvor forskellige spisevarer blev tilberedt, mens man ventede, og udleveret til fortæring straks. Det må nærmest opfattes som forløberen for nutidens grill-bar.

Ville man træffe venner og nyde et glas vin fremfor blot at spise sig mæt, opsøgte man en *vinstue* eller en *vinskælder*. Her tilbragte mange københavnere flere timer hver dag. Især embedsstanden havde god tid. Arbejdsbyrden stod ikke mål med arbejdstidens længde i de stillestående tider, og på vinstuerne kunne man skaffe sig en behagelig afveksling i dagens arbejde.

For det »finere« publikum fandtes *konditorierne*, hvor man kunne tage damer med. De blev især drevet af indvandrede *schweizere*, herom vidner navne som *Mini*, *Gianelli* og *Pleisch*. Her kunne man få kaffe, chokolade og kager og møde venner

og bekendte, med hvem man kunne få sig en passiar.

Konditorierne var imidlertid ret dyre og blev derfor kun søgt af det mere velhavende borgerskab.

Af *gæstgiverier* fandtes de fleste i Vestergade, fordi denne færdselsåre fra gammel tid var indfaldsvejen fra det øvrige land.

Logishuse var betegnelsen for steder, hvor man for en billig penge kunne sove om natten. Det mærkeligste i så henseende var »Pjaltensborg«, hvor de billigste »senge« i bogstaveligst forstand var *ståpladser*. Over et udspændt reb kunne de

Der er ikke langt mellem denne borgerlige vinstue fra Frederik VI's tid og Holbergs »Academicum Politicum«. I begge tilfælde ordnes verdenssituationen. Efter tegning af K. Gamborg.

enkelte gæster nemlig få lov at hænge i en slags sele. Så blev sovesalens gulvareal udnyttet mere rationelt! Morgenvækningen foregik på den enkle måde, at man løsnede rebet i den ene ende!

Endelig rummede staden en række knejper af tvivlsomt ry. En af de ældste var »Brokkensbod« lige inden for Toldbodens port. Den søgtes især af søens folk.

Den mærkelige bygning længst til venstre i billedet er værtshuset »Brokkens Bod« på Toldbodvej. I baggrunden ses porten til Toldboden og master på skibe, der ligger i havnen. Efter tegning af K. Gamborg.

Spækhøker, hørkræmmer og kukkenbager

Butiks- og gadehandel

Sammenlignet med nutidens højt specialiserede butiksverden må forretningerne på Frederik VI's tid forekomme os særdeles beskedne.

Endnu i vore dage bruger vi udtrykket *urtekræmmer*. Betegnelsen kolonialhandler har aldrig rigtigt slået an - man klarer sig med udtrykket købmand til daglig. Det var netop varer fra kolonierne som datidens

urtekræmmer eller købmand førte: Te, kaffe, citroner, kanel, sukker, rom osv.

Betegnelsen *spækhøker* er derimod ved at uddø; her bruger man i dag udtrykket viktualiehandler. Den gamle spækhøker boede som regel i en kælder, hvor vareudbuddet bestod af flæsk - fersk som røget -, fjerkræ, æg, smør og svovlstikker - forløberne for tændstikkerne.

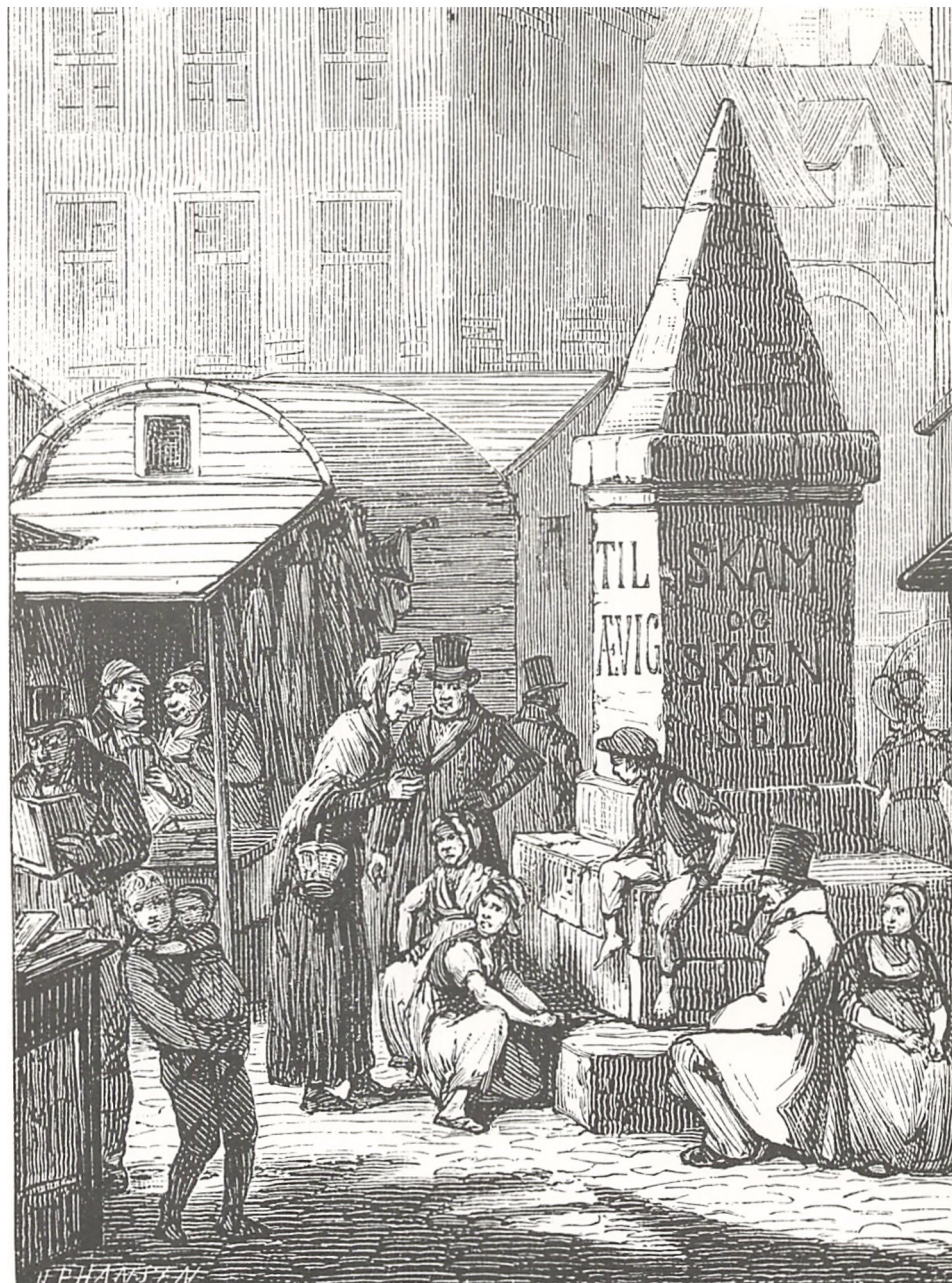
Hørkræmmerne handlede med hør, jern, salt, spegesild og *ildebrændsel*, dvs. brænde og kul - især trækul.

Bagerne forhandlede deres egne produkter, med et udvalg af varer, der omtrent svarede til nutidens. Tørre kager kunne man købe hos *kukkenbageren*, hvorfra udviklingen gik videre til nutidens konfekturehandel.

En del varer kunne man ofte slet ikke købe i butikker, men var henvist til handlende på gader og torve. Grønsager købte man på torvet, sædvanligvis *Amagertorv*, hvis navn

Det indre af en gammel købmandsbutik. Købmanden svæver over et brev til Magistraten, mens den lille pige gør sig til gode i skuffen med sukat. Tegning af Fritz Jürgensen i »Carl Ryders ABC«.

netop stammer fra amagerbøndernes stader. Bl.a. slagterne holdt til på *Ulfeldts Plads*, der senere skiftede navn til Gråbrødretorv, og omkring *Nicolai Tårn*, hvor boder og telte skød op på tomten efter kirken, som blev luernes bytte under branden i 1795.

Fisk købte man på *Gammel Strand*, hvor skovserkonerne holdt til.

Ville man købe sig et par sko, måtte man til *skomageren*, som syede et par efter mål til en meget billig pris, sammenlignet med prisen på håndsyet fodtøj i vore dage. Færdigt tøj, »stangtøj«, kendte man ikke. Man gik til *skrædderen* og fik syet sit tøj efter mål.

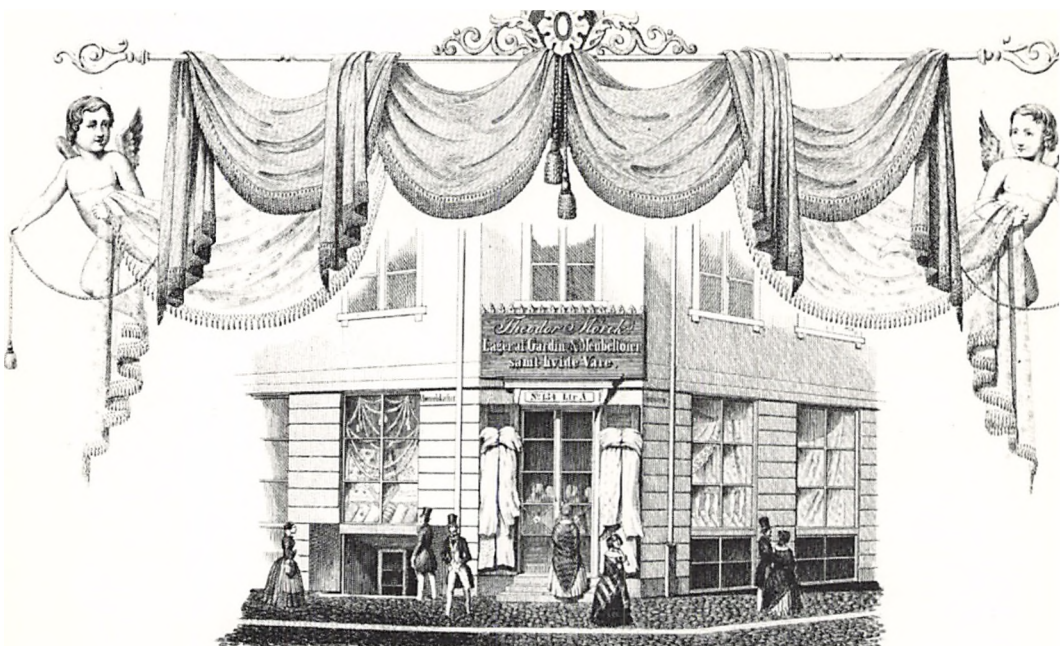
Børsen, som i vore dage ejes af Grosserer-societetet, tjener nu næsten udelukkende omsætningen af værdipapirer; den såkaldte fondsbørs. Men i gamle dage - som det oprindeligt var bestemt af bygherren Christian IV - var det ligefrem et indkøbs-center. Man kom ind i den ene ende og passerede forbi en lang ræk-

Boder på Ulfeldts plads. Midt på torvet stod skamstøtten over Corfitz Ulfeldt. Den er nu flyttet til Nationalmuseets gård. Efter tegning af K. Gamborg.

ke udsalgssteder for næsten alle varegrupper. Især familier fra landet, som var på kort visit i hovedstaden, foretrak at gøre deres indkøb samlet inden for disse mure.

Gadesælgerne, som med høj røst anbefalede deres varer, ser man næsten aldrig mere, men i datidens København var de på det nærmeste en plage. Der var så mange, at de måtte overdøve hinanden for at få ørenlyd. De solgte kartofler og tørv, æbler og pærer, muslinger og rejer, kogte og varme krabber, gulvsand og sengehalm.

Butiksvinduer med udstilling af varer brugte man ikke i datidens København. Ligesom i tidligere tider brugte man et *skilt* til at angive forretningens beliggenhed; endnu kender vi bagerens forgyldte kringler, skomagerens rødmalede støvle og barberens metalbækken. Den tanke at friste køberne ved at arrangere varerne indbydende og kunstfærdigt bag store glastruder vandt kun langsomt indpas; først i Østergade - det fornemme strøg - hvor klæde- og modehandlerne holdt til. I begyndelsen vakte sådanne vinduesudstillinger kolossal opsigt; man har set eksempler på, at der måtte udkommanderes politi for at dirigere tilstrømningen!

En nyhed på butikshandelens område var også *ekspedienter*, der høfligt og forekommende skulle vejlede kunderne, og derved øge forretningens salg og renommé. Man kaldte dem også *diskenspringere* i stedet for den ellers anvendte betegnelse *kræmmer-* eller *butikssvend*. Ordet »diskenspringer« stammer fra den omstændighed, at en ekspedient for at lukke døren op for kunden, når denne forlod butikken, skulle springe over disken. Det foregik gerne ved, at han satte sig på kanten, svingede benene over disken, sprang ned på gulvet og ilede foran kunden hen til døren!

En københavnsk butik fra Christian VIII's tid. Udstillingsvinduerne er få og små, men dog flottere end det var almindeligt for datidens forretninger. Den besynderlige indramning skyldes, at billedet er en reklametryksag for firmaet.

Hvad kostede det?

Datidens priser

Uløseligt forbundet til begrebet »De gode, gamle Dage« hører den påstand, at alting var meget billigere. Mange ældre mennesker mindes deres barndoms lave priser for husleje, tobaksvarer, kager, hushjælp osv. Men de glemmer samtidig at drage en vigtig sammenligning: Hvor stor en arbejdsmæssig indsats skulle der ydes for at erhverve disse goder?

Set med vore øjne var alting meget billigt i Frederik VI's dage. Og dog! Nok var priserne små i tidens mønt, men man måtte rigtignok slide hårdt og længe - og leve nøjsomt - for at få det til at løbe rundt.

Lad os begynde med det dengang gældende møntsystem. Den største mønt var *Rigsdaleren*. Den nærmeste lavere mønt-enhed var *Marken*, og der gik 6 mark på 1 rigsdaler. Hver mark bestod igen af 16 *Skilling*. Altså:

1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling.

1 skilling (en »enesteskilling«) var således omtrent 1/100 af en rigsdaler og var dermed lige ved at svare til

vort decimalsystem.

Når vi endnu i vore dage, hvor tokrone-mønten er afskaffet, kalder to kroner for en »daler«, hænger det sammen med, at omvekslingen fra det gamle til det nuværende møntsystem i 1873 foregik ved at udbetale 2 kroner for hver daler. Værdien af en skilling blev derfor ved samme lejlighed fastsat til 2 øre. Denne vurdering hænger stædigt ved i dag, skønt man tør antyde, at der er sket en prisudvikling siden da!

Det vil derfor være nødvendigt at sammenligne indtægter og udgifter på Frederik VI's tid for at bedømme, hvilken købekraft en daler besad, omregnet til nutidspenge.

Det kan gøres ved at sammenholde de forskellige indkomststørrelser med en række forbrugsgoder. En række prøver har vist, at man ikke rammer helt ved siden af, hvis man sætter 1 rigsdalers købekraft til ca. 100 kr. i 1978.

Til underbygning af denne påstand skal fremføres nogle eksem-

Et gammelt, slidt markestykke fra 1814, året efter at Danmarks penge-væsen brød sammen. Det var strenge og nøjsomme tider, hvor mønten blev vendt og drejet mange gange, før den blev givet ud.

pler. Forinden må dog tages det forbehold, at en række priser og indkomster var ekstraordinært lave eller høje, hvorfor de ikke uden videre lader sig omregne. Endvidere fandt der betydelige prissvingninger sted inden for det tidsrum, der behandles. Endelig har skatter og afgifter til det offentlige i vore dage stor indflydelse på pris- og indtægtsforhold i modsætning til dengang, hvor skatten ikke var noget man regnede med.

En håndværkssvend kunne f.eks. tjene omkring 4 mark om dagen. Det blev til 200 rigsdalere om året, der - omregnet til nutids-kroner efter den beregnede værdi: 1 rigsdaler = 100 kr. - giver en årsindtægt på 20.000 kr. Efter lønniveauet i dag en overordentlig lille indkomst, selv om man sammenligner med det tiloversblevne beløb, når kildeskatten er trukket. Lønnen forudsatte da også, at sven-den havde kost og logi hos mesteren.

Embedsmændene var også dengang lønnet efter forskellige lønklasser. Det kan nævnes, at embedsmændene i den højeste lønklasse fik en årlig gage på 1200 rigsdaler, der omregnet svarer til 120.000 kr.

På Frederik VI's tid kunne en mand gifte sig og påregne at forsørge sin familie, i al beskedenhed naturligvis, på en indtægt af 400 rigsdaler

om året. Omregnet til vor tids købekraft giver det 40.000 kr., hvad der heller ikke er helt skævt - hvis de nygifte kan skaffe sig en bolig til en overkommelig pris!

Boligen - hvad kostede den forresten? En fireværelses rummelig lejlighed i et pænt kvarter kostede 170 rigsdaler om året; dengang regnede man nemlig med den årlige husleje, ikke den månedlige, som i vore dage. Det giver - efter vor omregning - 17.000 kr. om året, svarende til ca. 1.400 om måneden. Varme måtte man selv sørge for, men opvarmningen med tørv og brænde var væsentlig billigere dengang, hvor man iøvrigt ikke var så kuldskær som i vore dage. Man nøjedes simpelthen med at fyre i et eller to værelser ad gangen.

Fødevarerpriserne så således ud: En fjerding smør kostede 14-15 rigsdaler,

hvilket altså svarer til godt 1.400 kr. En fjerding bestod af 28 kg; kilo-prisen var således 50 kr., eller mere end tre gange prisen i vore dage. Men smør var en luksus-vare, fremstillet ved håndkraft på de større gårdes egne mejerier. Herom minder det endnu kendte begreb »herregårdssmør«, der skulle være noget særligt fint, fordi man på de store landbrug havde bedre udstyr og særligt uddannet personale, hvorved man kunne producere en bedre og mere ensartet vare. I det daglige klarede man sig med meget lidt smør eller brugte fedt i stedet for.

Når priserne var så lave, måtte de handlende sørge for at have små udgifter. Huslejen for at sidde på en trappesten har næppe været særlig tyngende. Tegning af Fritz Jürgensen.

Flæsk var det billigste kød, man kunne få. Det bestod overvejende af fedt og ville næppe være eftertragtet i nutiden. Prisen var 24-28 skilling pr. lispund. 1 lispund svarede til 8 kg, der - omregnet til kr. - kostede ca. 25 kroner. Kiloprisen var altså ca. 3 kr., hvor vi i dag betaler mere end 6 gange så meget, ganske vist for en bedre kvalitet.

Oksekød kunne man få for 8-10 skilling pundet, hvilket giver ca. 20 kr. kiloet eller en tredjedel af, hvad vi betaler i vore dage.

Æg fik man for 12 skilling snesen. Det bliver omtrent 60 øre for hvert æg, hvad der ikke ligger så fjernt fra prisen i nutiden.

Som et sidste eksempel skal nævnes, at en husassistent blev lønnet, når det kom højt, med 30 rigsdaler om året, foruden kost og logi. 3000 kr. om året, svarende til 250 kr. om måneden er ikke meget, men dengang var der alligevel mange unge piger, der gerne ville »i huset«, trods den ringe betaling, den lange arbejdstid og den dårlige behandling. I vore dage skal der tilbydes 3 til 6 gange så meget, før en ansøger til stillingen melder sig, men her er det tidernes skiften, der bevirker lønforskellen.

Resultatet må blive, at det ikke var billigere at leve for omkring 140 år siden, tværtimod. Men levestandarden var gennemgående overordentlig nøjsom, idet indkomsterne i det store og hele kun rakte til det nødvendige. Til luksus var der ingen penge hos den jævne borger. På det område er tilværelsen helt anderledes i vore dage. Om vi så er lykkeligere nu end dengang er et andet spørgsmål ...

»Kirsebærgangen« ved Vesterport. Folk, der spadserede øverst på volden, kunne gå ud på portbygningens flade tag og nyde udsigten. I baggrunden ses »Kongens Mølle«. Stik efter maleri af Elias Meyer ca. 1810.

Aftenture og søndagsudflugter

Københavns promenader

Hvis en københavnerv på Frederik VI's tid ville gå en tur, havde han forskellige, begrænsede muligheder. En tur langs havnen kunne, så mærkeligt det lyder, kun vanskeligt lade sig gøre. Den direkte adgang til van-

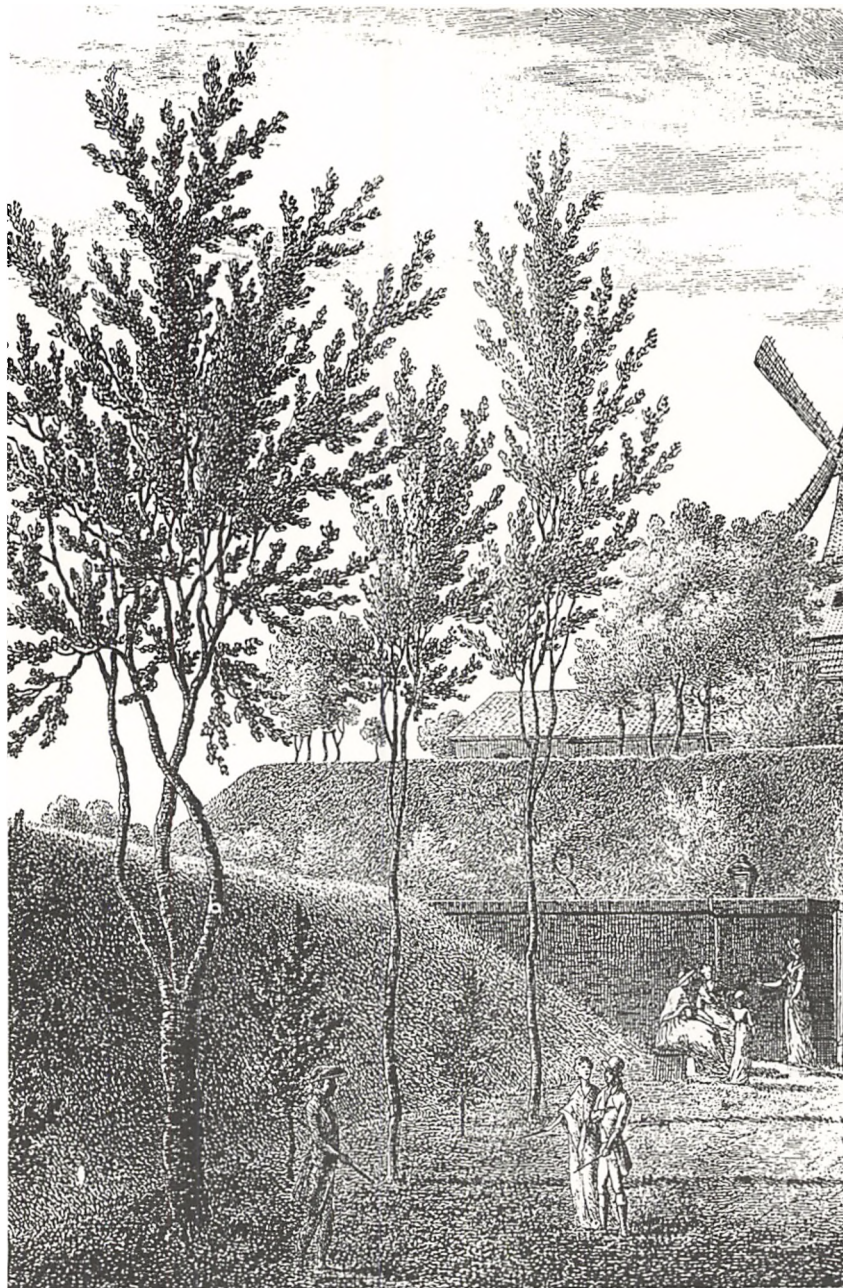
det var spærret af de mange private havnepladser og pakhuse. Naturligvis kunne man gå over broerne til Christianshavn, men den friske søluft nåede sjældent så langt ind.

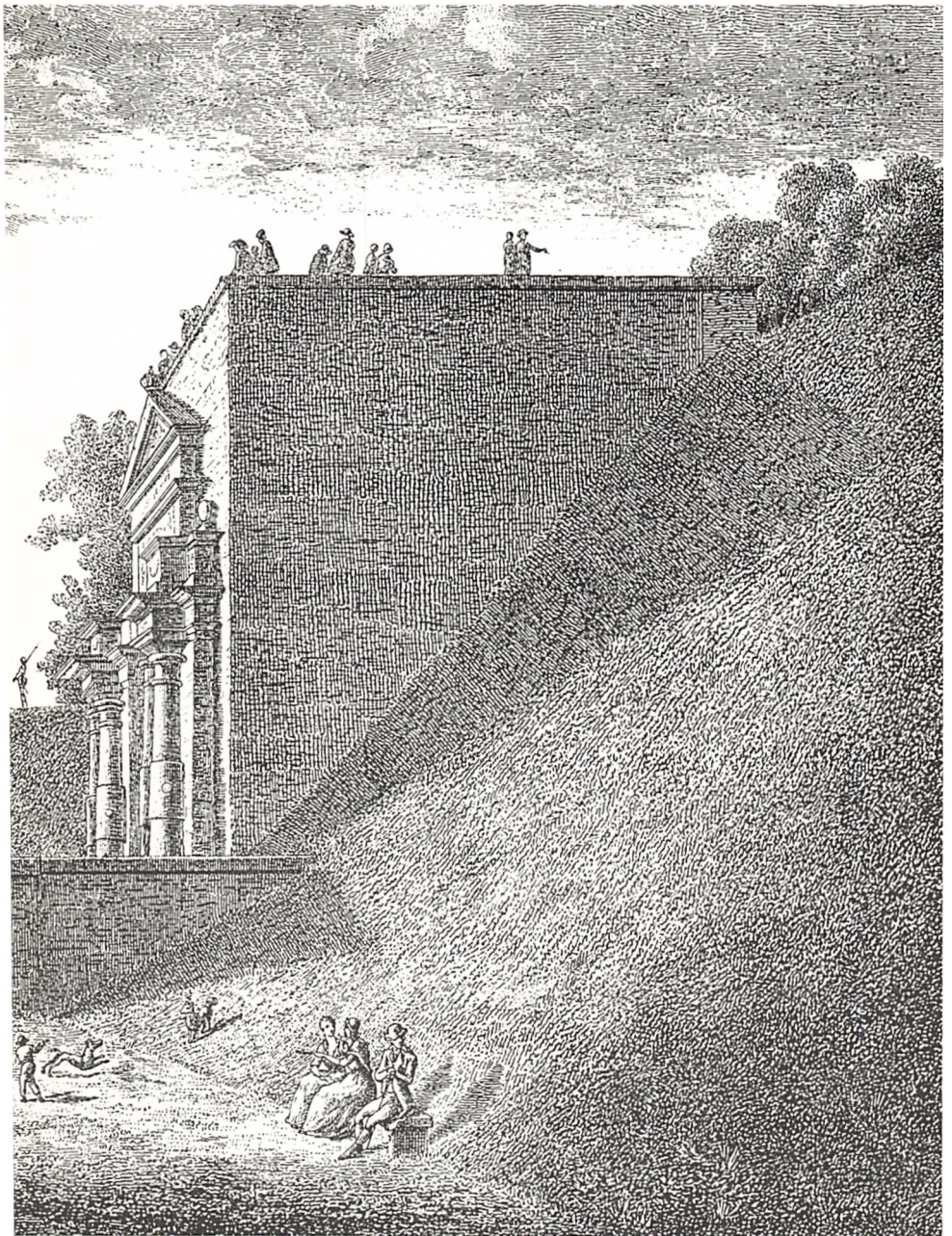
Særligt udvalgte kunne erhverve

Blandt københavnernes fornøjelser i gamle dage var også kanekørsel i gaderne. På tegningen af Wilhelm

Marstrand ses en kane på vej over Kongens Nytorvs faste, hvide sne.

et adgangstegn til det strengt bevogtede militære område, *Kastellet*, hvor det yderste forsvarsværk mod vandet blev kaldt *Langelinie*, fordi det på kortet aftegnede sig som en tynd, buet linie øst om Kastellet. Her var til gengæld frit og dejligt. På den ene side udsigten over Rheden og Øresund. Mod nord sås en lille røgsky fra noget, som lignede en ø tæt ved land; det var Kalkbrænderiet på Østerbro. På den anden side af kastelsgraven så man de grønne løvmasser fra voldenes store trækrone.

Ved anlæggelsen af Frihavnen i årene omkring 1894 forsvandt en del af denne promenades idyl. Anlægget blev forlænget ud langs kajerne, og navnet *Langelinie* lever videre i bedste velgående.

Når mulighederne for at gå tur inden for voldene var begrænset, skyldtes det, at København som tidligere nævnt var en fæstning. Selve voldene var dog en verden for sig, og mange gik tur ad stien øverst på voldkronen. Herfra var der en vid udsigt over byens opland. Området nærmest staden måtte jo af forsvarshensyn ikke bebygges, så der var ingen huse, som spærrede for udsigten. Som en ydre ring om voldsystemet sås *Søerne*, og bag dem igen den sparsomme, landsbyagtige bebyggel-

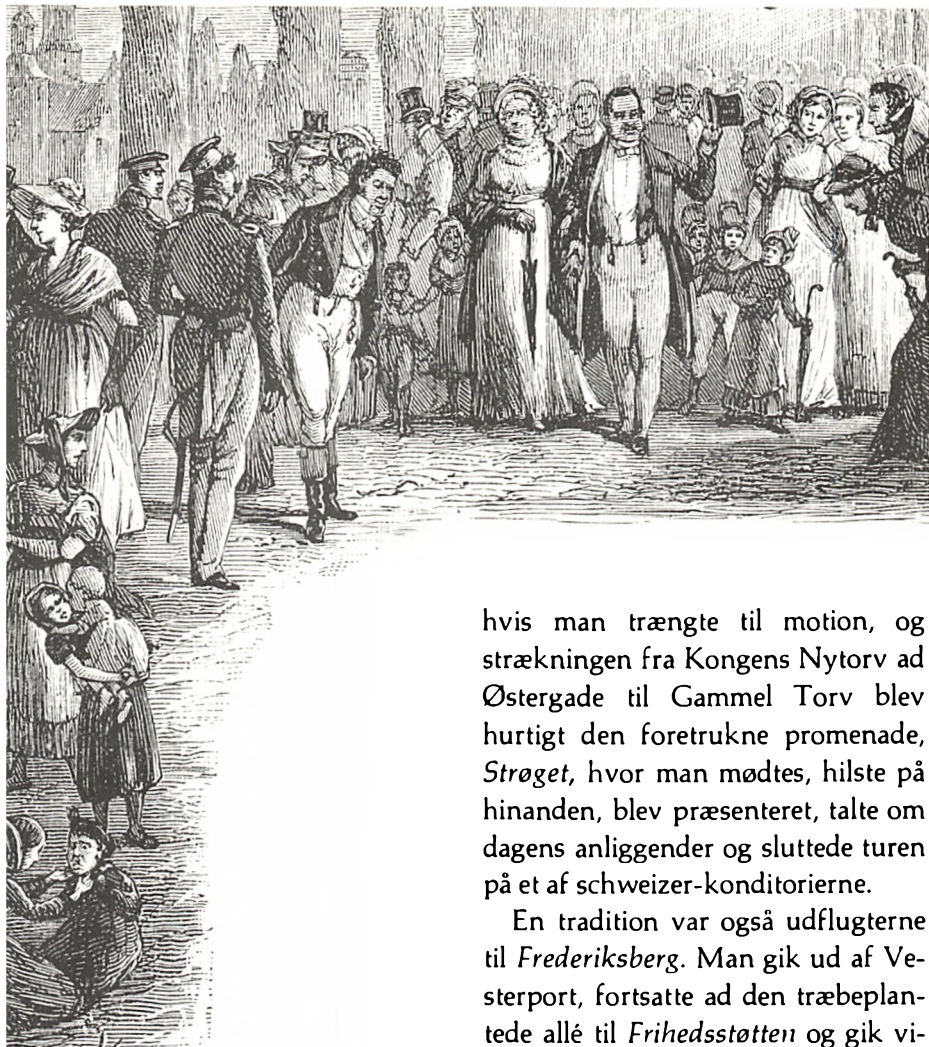
se på Østerbro, Nørrebro og Vesterbro, eller som man dengang sagde »På Broerne«.

Indehavere af et særligt adgangstegn og den dertil hørende nøgle kunne låse sig ind gennem gitterlåsene, der fra portene førte ind til den sti, der løb langs voldenes yderside, *Kirsebærgangen*. Her fandt man den fuldendte idyl. Støjen fra byen trængte ikke herved; den eneste lyd man hørte, var fuglenes og græshoppernes sang og fiskenes smut i Stadsgraven.

Store Bededagsaften var det tradition, at københavnernes gik tur på volden inden aftenteen med de varme hveder. I anledning af helligdagsaftenen kimedede byens kirkeklokker.

Kongens Have - eller *Rosenborg Have*, som den kaldtes - var stadens eneste offentlige parkanlæg i nutidig betydning. Og den blev flittigt besøgt hver dag. Senere blev der anlagt et konditori, og der blev afholdt ha-vefester med illuminationer i sommerens løb.

Af grønne områder bør til slut nævnes *Botanisk Have*, som lå bag Charlottenborg på Kongens Nytorv. Iøvrigt var ture med havet eller grønne træer for øje ikke nogen livsnødvendighed for de fleste københavnere. Man kunne jo gå rundt i gaderne,

Store Bededags Aften på Østervold. Frem gennem den spadserende folkemængde skrider arveprins Ferdinand og prinsesse Caroline, Frederik VI's datter.

hvis man trængte til motion, og strækningen fra Kongens Nytorv ad Østergade til Gammel Torv blev hurtigt den foretrukne promenade, *Strøget*, hvor man mødtes, hilste på hinanden, blev præsenteret, talte om dagens anliggender og sluttede turen på et af schweizer-konditorierne.

En tradition var også udflugterne til *Frederiksberg*. Man gik ud af Vesterport, fortsatte ad den træbeplantede allé til *Frihedsstøtten* og gik videre gennem den landsbyagtige bebyggelse langs den nuværende Vesterbrogade, indtil man nåede »Jernporten« ved indkørslen til *Frederiksberg Allé*. Her måtte kun vogne med særlig tilladelse færdes, og den slut-

tede dengang som nu ved »Runddelen«, hvor indgangen til haven fandtes.

Om sommeren boede kongen på *Frederiksberg Slot*, og mange københavnere tog derud for at få et glimt af landsfaderen. På terrassen foran slottet spillede livgardens musikkorps - de såkaldte hoboister - og

Frederik den Sjette på sejltur med sin familie i Frederiksberg Haves kanaler under folkets ærbødige opmærksomhed. Efter tegning af K. Gamburg.

siden begav kongen, dronningen og de to prinsesser sig til de ventende både i kanalen. Med kongen ved roret i den ene af bådene - med baldakin over - stak en hel lille flåde »til søs« i kanalen og foretog en lystsejlad, som sluttede på *Den kinesiske Ø*, hvor kongefamilien gik i land og satte sig ved det dækkede tebord til en lille forfriskning.

Hele dette sceneri, som i nutiden sikkert ville virke en smule latterligt, fulgtes med begejstring og henrykkelse af de fremmødte undersåtter. Når siden de besøgende selv slog sig ned i græsset omkring madkurvene,

plejede den gamle konge i et antræk, som han mente gjorde ham ukendelig, at gå en tur i haven for at se, hvordan borgerne hyggede sig. Kun nødigt gav han sig til kende, men hvis enkelte af de besøgende sprang op og bukkede ærbødigt for majestæten, nikkede han venligt og skyndte sig bort.

Frederik den Sjette vandrer rundt i Frederiksberg Have for at se, om hans kære undersætter morer sig. Efter tegning af K. Gamborg.

Ud til Dyrehaven

Den årlige skovtur

De fleste københavnske familier foretog hvert år en større *skovtur*, som varede fra tidlig morgen til sen aften. Begivenheden var af så stor betydning, at man uger i forvejen lagde planer og gjorde forberedelser til denne udflugt.

Transporten til »skoven«, som normalt var *Jægersborg Dyrehave*, foregik gerne med hestevogn. Havde man råd til det, lejede man en vogn med 2 heste og kusk hos en af byens vognmænd. På den aftalte tid om morgenen holdt vognen for døren. De spændt ventende familiemedlemmer ilede nu ned til vognen med kurve, tasker og andre forhåndenværende beholdere, som rummede mad og drikke til hele dagen. Der var brød og smør, en hel steg, pølser, ost, sennep, fløde, sukker, kaffe, te, vin, konjak og mange andre sager, som stuedes på plads i den ventende vogn.

Var det en rummelig vogn, havde man ofte inviteret venner og fjernere slægtninge med på turen. Når alle

var kommet på plads, slog kusken et skrald med pishen, og så skrumplede vognen af sted over brostenene, som udenfor Østerport afløstes af grusvejen nordpå. Strandvejen var ikke den bedste udfaldsvej. I virkeligheden var den blot forbindelsesvej langs kysten mellem de forskellige fiskerlejer, og på visse steder kun hjulspor i den tilsandede vejbane. To raske heste vandt dog frem uden større besvær, og ved frokosttid nåede vognen *Klampenborg*.

Inde i skoven fandt man et egnet sted til måltidet i det fri, og alle kurvene blev fundet frem og pakket ud. Lejret omkring en snehvid dug eller bænket ved et af skovløberens haveborde fik selskabet nu frokost.

Bagefter tog de ældre sig et hvil i skyggen, mens børnene legede, og sent på eftermiddagen brød man op og kørte til *Dyrehavsbakken*. Den eksisterer endnu, men er undergået meget stor forvandling i tidens løb. Når man i vore dage endnu taler om »teltholdere« er forklaringen, at de

forskellige forlystelser og beværtninger var indrettet i telte og ikke, som nu, i bygninger.

Af forlystelser var der fremvisning af vilde dyr, vokskabinetter, mester jakel-teater, luftgynger og karruseller. Et levende indtryk af stemningen på »Bakken« i gamle dage får man ved læsning af Oehlenschlägers »Sanct Hansaften-Spil«.

Naturligvis var det en strålende oplevelse for børnene at se alt det spændende, der foregik på dette sted. De ældre tog den lidt mere med ro og lod børnene og de unge more sig. Det var tradition, at man på et eller andet tidspunkt samledes om *Kirsten Piils Kilde*, som Dyrehavsbakken skylder sin eksistens, og drak et glas koldt og klart kildevand.

Oven på dagens hede virkede den svale aftenbrise omkring solnedgangen kølig og forfriskende. Det var imidlertid nu på høje tid at komme hjem. Så rullede vognen atter af sted og standsede først i Hellerup for at følge en anden skik: Et glas øl ved beværtningen *Slukefter*. Endelig kom man til Østerport, rumlede atter ind i staden, og skovturen var slut for denne gang.

Der var naturligvis andre udflugtsmål end Klampenborg og Dy-

Kapervogn på vej op ad Strandvejen. En sådan vogn blev også kaldt en »kaffemølle«, rimeligvis på grund af vognhjulenes knasen i den sandede Strandvej. Efter tegning af Otto Bache.

rehavsbakken. Man kunne fra Østerport tage ad den støvede landevej mod Lyngby. Undervejs kunne det ske, at man mødte en kongelig vogn med fire heste og forrider. Ved den åbne kaleche sad prins Christian, den senere Christian den Ottende, og hans gemalinde, prinsesse Caroline Amalie, som var på vej fra Sorgenfri Slot til København.

Fra Lyngby kunne man enten fortsætte nordpå ad Kongevejen og dreje af mod Søllerød eller Ørholm, eller følge Prinsessestien til Frederiksdal og Furesøen.

Det var naturligvis kun for de mere velhavende, at skovturen formede sig på denne måde. De fleste gik til Østerport, hvor man kunne komme med en af de såkaldte kapervogne til Dyrehaven. De afgik imidlertid ikke på bestemt klokkeslæt, men først, når vognen var fyldt op. De, der kom først, kunne derfor risikere at måtte vente længe, før de kom af sted.

Var der heller ikke råd til kapervogn, kunne man tilbagelægge vejen til fods. Mange nåede ikke længere end til Kalkbrænderiet, hvor en lille forlystelsespark ved navn »De fattiges Dyrehave« lå, omtrent hvor Århusgade krydser Strandboulevarden i vore dage. Her fandtes en bevært-

*Det brogede folkeliv på Dyrehavs-
bakken mellem de gamle bøgetræer.
Foran træet til venstre ses den gamle*

*»Visejøde« med sin guitar og hans
følgesvend med violin. Efter tegning
af K. Gamborg.*

ning med have og et par gynger. Det var det hele.

Havde man kraft til at gå et stykke længere, nåede man måske til *Charlottenlund Skov*, hvor der også fandtes beværtninger med forlystelser i beskedent omfang.

Endelig var der de familier, der startede ved solopgang, fast besluttede på at gå hele turen til Dyrehaven, og som også nåede frem efter de godt 10 km's vandring. Og i Dyrehavsbakkens larm og tummel glemte man den lange turs strabadser og morede sig alligevel dejligt. I hvert fald indtil

*Tegning af Wilhelm Marstrand:
»Skomagerfamilien drager på skovtur«.*

den lange hjemtur stod for døren.

Men uanset hvordan man kom frem: Skovturen var årets begivenhed for gamle som for unge; en begivenhed, man så frem til lang tid i forvejen - og mindedes længe efter.

Nogle årstal i Københavns historie

- 1167 Absalon bygger sin borg på Strandholmen, det nuværende Slotsholmen
- 1186 Byen skænkes til Roskilde bispestol
- 1248 Lybækkerne plyndrer og afbrænder byen
- 1254 København får sin første stadsret
- 1368-69 Hanseaterne hærger byen, og Absalons Borg jævnes med jorden
- 1428 København angribes af hanseaternes flåde, men angrebet slås tilbage
- 1443 Kristoffer af Bayern giver København ny stadsret, og byen bliver kongefamiliens hjemsted
- 1479 Københavns Universitet indvies
- 1536 København belejres og indtages af Christian III
Reformationen indføres
- 1596 Store festligheder i forbindelse med Christian IV's kroning
- 1629 Christian IV udvider byens område
- 1631-41 Nyboder opføres på det nyindlemmede område
- 1659 Stormen på København
- 1664 Kastellet (Citadellet Frederikshavn) tages i brug
- 1711 Den store pestepidemi raser, og 1/3 af byens indbyggere omkommer
- 1728 Den første store brand i København
- 1740 Christian VI tager det første Christiansborg i brug
- 1794 Christiansborg Slot brænder
- 1795 Den anden store ildebrand
- 1801 Slaget på Rheden
- 1807 Englændernes bombardement af København
- 1813 Statsbankerotten – Pengenes værdi er faldet stærkt, 1 rigsdaler er næppe 1 skilling værd
- 1819 Dampskibsforbindelse København-Kiel
- 1828 Det andet Christiansborg, opført af C. F. Hansen, indvies
De første drosker i København
- 1839 Frederik VI dør. – Christian VIII bliver konge
- 1840 København får en kommunal forfatning
- 1843 Tivoli åbnes
- 1847 Jernbanen mellem København og Roskilde indvies
- 1848 Christian VIII dør. – Frederik VII bliver konge
- 1853 Den store koleraepidemi
- 1856 Københavns befæstning ophæves
Nørreport rives ned
- 1857 De øvrige byporte fjernes
København får en ny kommunal forfatning
Det første gasværk tages i brug
- 1859 Det nye vandværk tages i brug
- 1863 Vægterordningen afskaffes
Kommunehospitalet tages i brug
- 1884 Det genopførte Christiansborg brænder
- 1886 Københavns nye landbefæstning påbegyndes
- 1892 København får sit første elektricitetsværk, og elektrisk gadebelysning opsættes på Kongens Nytorv
- 1914-18 Første Verdenskrig præger livet i København
- 1925 Storstrejke og storlockout, der omfatter 160.000 mand
- 1940-45 København under besættelsen

Register

De med * mærkede sidetal angiver en illustration. f = følgende side. ff – følgende sider.

- Accise 11f*
»Adresseavisen« 92
Andersen, H. C. 114, 117
Aviser 90, 91*, 92, 93*
- Bakkehuset 115ff
Bedemænd 78
Begravelse 78ff*
»Berlingske Tidende« 91*, 92
Boligforhold 30ff
Borgerrepræsentationen 62
Borgervæbningen 97*, 98
Botanisk Have 132
Bournonville, Aug. 111
Brandes, L. I. 77
Brandvæsen 71ff
Brolægning 55 f*
Brændevinsbrændere 59
Bystyret 62f
Børsen 16*, 123
- Charlottenborg 112, 113*
Charlottenlund Skov 138
Christian den Fjerde 8
Christiansborg 17*, 19
- »Dagen« 92
Dampe, J. J. 106
Demarkationslinien 9
Diligence 82*
»Diskenspringer« 124
Dramatiske selskaber 105, 106*
Drikkevand 45ff
»De fattiges Dyrehave« 138
Dyrehaven 136
Dyrehavsbakken 136f, 138-139*
- Filosofgangen 14
Flyttedag 51
Foreningsliv 104ff
Frederik den Sjette 6*, 134*, 135*
Frederiksberg 134*
Frihedsstøtten 14, 133
Fæstningslaver 69, 70*
Fødselsstiftelsen 75
- Gadebelysning 57
Gadehandel 123, 127*
Gammelholm 16, 98
Gråbrødretror 18*
Gymnastik 87
- Halmtorvet 7*, 10*, 14
Holmensgade 64
Holmens Kirke 16*
Hoteller 85
Hovedvagten 95, 96*
Hunde 60f*
Husdyrhold 59
Husleje 127
Højbro Plads 18*, 19
»Høkerloge« 107*, 108
Hørkræmmer 121
- Indbyggerantal 9
Indbyrdes undervisning 87
Inkvisitions-kommissionen 68
- Jernbane 83*
- Kagstrygning 69, 70*
Kallebod Strand 15
Kapervogn 137*

Kirsebærgangen 14, 130-131*, 132
»Kjøbenhavnsposten« 92, 93*
Klasseværelse 88*
Klubber 104f
»Kludækælling« 51*
Klædedragter 41ff*
Konditorier 118f
Det kgl. Teater 107ff*
Krinoliner 44
Kugleposten 84*
Kukkenbager 121
Kælderlejligheder 30f
Købke, Christen 28
Køkken 35, 47*

Langebro 14, 98
Langelinie 132
Lejligheder 31ff
Levealder 75
Logishuse 119
Lucie Mølle 14
Lønninger 126f
»Lørdagspligt« 49

Magistraten 62f
»Magistratsmåneskin« 58
Metropolitanskolen 89
Militæret 95ff
Morskabsteatret 111*
Musikundervisning 89*
Møblering 33ff
Møntsystem 125, 126*
Måltider 37f

»Natmanden« 48f*
Nielsen Nicolai P. 109
Nyboder 99f*
Nyholm 17

Oehlenschläger, A. 116*

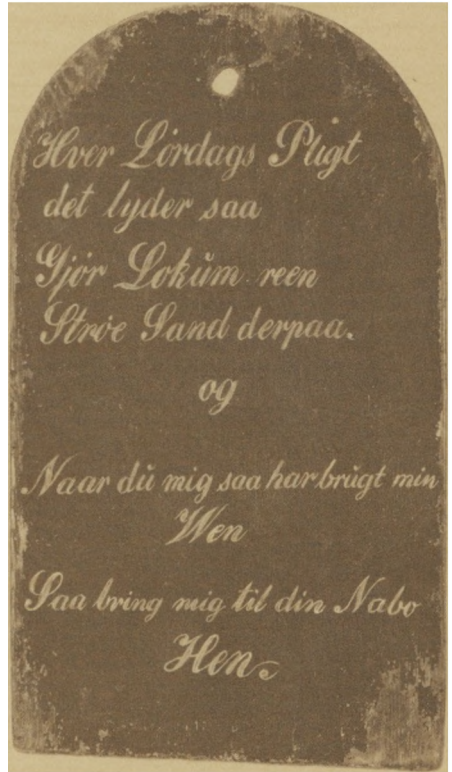
Omnibus 81*
Opera 110

Paryk 42
Pettolettis Teater 111
Kirsten Piils Kilde 137
»Pjaltenberg« 119
Politi 65f, 66*
»Politivennen« 92, 94*
»Pompevand« 45
Posekigger 11*, 12
Postvæsen 84
Price, James 111
Priser 125ff
Proviantgården 100

Rahbek, Knud Lyhne og Kamma 115f*
Regiments-tambur 95*
Regnfrakke 42
Rendestene 52f*
Renovation 48
Restauranter 118ff
»Retirader« 50*
»Rugdreng« 100
Rundetårn 4*
Ryge, Dr. J. C. R. 109
Rysensten 15*
Rådhuset på Nytorv 63*

Selskabelighed 101ff*
Sjal 43
Skibsfart 83
Skidenstræde 64
Skoleforhold 86ff
Skovserkoner 28
Skovture 136ff
Skraldemand 51*
»Slukefter« 137
Slutteriet 68, 69*
Spildevand 52ff

Spindehuset 69
 »Springvand« 45
 Spækhøker 121
 Svømmeundervisning 86*
 Sygdomsbekæmpelse 75f
 Sygehuse 77

 Temaskine 38*
 Thorvaldsen, A. 114*
 Thorvaldsens Museum 19
 Tivoli 13
 Tobak 39, 40*
 Tranlygter 57*, 58
 Tugthuset 69

 Ulfeldts Plads 18*, 122*
 Ulkegade 64

 Vagtparaden 95, 96*
 Vandpumper 46*
 Vesterport 7*, 10*, 130-131*
 Vinstuer 118, 119*
 Visby, C. H. 75f
 Vægtere 65ff, 67*

 Østerbro 28ff*
 Østervold 133*

Litteraturfortegnelse

Bobé, Louis: Bakkehuset. (Afsnit i »Frederiksberg«. H. Hagerups forlag 1937)
 Cedergreen-Bech, Sv.: Københavns historie i 800 år. P. Haase & Søn 1967
 Christensen, Villads: København 1840-1857. G. E. C. Gads forlag 1912
 Dagligliv i Danmark I og II. (Red.: Axel Steensberg)
 Davidsen, Jacob: Fra det gamle Kongens København I og II. 1880
 Davidsen, Jacob: Fra vore Fædres Tid. 1884
 Davidsen, Jacob: Kjøbenhavnervliv i ældre og nyere Tid. 1889
 Historiske Meddelelser om København. (Udkommet siden 1907). Københavns kommunalbestyrelse
 Det forsvundne Kjøbenhavn I-III. Tegninger. 1877
 Linvald, Steffen: København har moret sig. Politikens forl. 1966
 Plenge, J.: Nogle Træk af Livet i Kjøbenhavn for en Menneskealder siden. Gyldendal 1873
 Politikens Danmarkshistorie, bind 10 og 11. Politikens forlag 1964
 Schorn, W.: Da Voldene stod. Gyldendal 1905

Fortegnelsen omfatter kun et lille udsnit af den litteratur om København, der behandler perioden 1800-1850. Henvisninger til yderligere læsning kan søges i: Københavns Bibliografi. Litteratur om København til 1950. Ved Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft. Københavns Kommunebiblioteker 1957-67, bind 1-3 samt supplement I, 1951-65

Malet træskilt til at erindre beboerne om deres rengøringstur. Københavns Bymuseum.

Jan Møller

Borger i voldenes København

på Frederik den Sjettes og Christian den Ottendes tid.

I 1966 udkom *Borger i det gamle København*, som indgik i en serie, beregnet til skolebrug i faget »orientering«. Det viste sig dog kort efter udgivelsen, at bogen havde bud til langt videre kredse, nemlig til alle, der interesserer sig for det gamle København.

Efter at have været udsolgt i nogle år udgives bogen nu under titlen *Borger i voldenes København*, og er samtidig ændret på en række punkter i forhold til den tidligere udgave. Teksten er ajourført, billedmaterialets omfang er udvidet betydeligt og billedteksterne er gjort mere udførlige.

Borger i voldenes København fortæller om livet i hovedstaden på Frederik den Sjettes og Christian den Ottendes tid, med andre ord i første halvdel af 1800-tallet.

Læserne præsenteres for et helt andet København end vi kender i vore dage. En by, spærret inde bag sine volde, og med toppede brosten i gaderne. Når det var regnvejr, blev byens rendestene oversvømmet, og efter mørkets frembrud måtte man klare sig udendørs med de få og søvnige tranlygter.

Forskellen mellem dengang og nu er utrolig stor - ikke mindst på det sociale område. Man får et sørgeligt indblik i, hvordan de dårligst stillede levede i »de gode gamle dage«.

Man får også at vide, hvordan byen så ud, hvordan datidens københavnere boede, og hvordan de gik klædt. Hvad de spiste, hvordan de arbejdede, og samværet i hverdag og fest.

I samme udstyr og format er under udarbejdelse:

Borger i klunketidens København

